

בכור בהמה טהורה בחוץ לארץ: מן התלמוד אל הרמב"ם – וחזרה¹

דוד הנשקה

בכור בהמה טהורה קדוש בקדושת קרבן מרגע לידתו, ובכך הוא משמש נציג יחיד ובעייתי ביותר של עולם הקרבנות לאחר החורבן. שכן קדושת הבכור קיימת אף שאי אפשר להקריבו, והיא מונעת כל שימוש בו. משנפל בו מום הוא מותר אמנם באכילה, אך הואיל ואף הטלת מום אסורה, נמצאת בהמה זו מוטלת על בעליה להפסד גרדא עד שייפול המום.² כלום אף בחו"ל תתקיים בעיה זו?³ ברי כי הגדרתו המצויה של המושג מצוות התלויות בארץ אינה כוללת את הבכור, שדינו תלוי בגופו בלבד. אך מאידך גיסא לפנינו מקרה יחיד של קדושת קרבן החלה מאליה; כלום תחול אפוא מצווה זו בחו"ל, אף שאינו ראוי שם להקרבה?

מכוח ניגודים שנתגלעו בכתבי הרמב"ם בעניין זה כבר שיערו אחרונים שהרמב"ם שינה את דעתו בסוגיה זו במהלך הזמן: תחילה סבר שאין כלל קדושה לבכור חו"ל (אף בזמן הבית), והרי הוא כחולין; אך לבסוף הכריע כי בקדושתו הוא עומד אף בזמן הזה.⁴ הרב יוסף קאפח, זכרו לברכה, העלה כן מעצמו בלא שידע את קודמיו; אך

* תודתי נתונה לקרן "בית שלום" קיוטו, יפן, על תמיכתה במחקר זה.

- 1 החכם פרוץ' מאיר בניהו, מנוחתו בכור, תרם מחילו לא מעט אף לחקר הרמב"ם (ראה רשימת כתביו בכרך זה); יאה אפוא דיונו כאן, במשנת הרמב"ם, רקעה ותולדותיה, נר לזכרו המבורך.
- 2 לתיאור תמציתי ובהיר של בעיית הבכור בזמן הזה ראה י"מ תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1100-1350, ירושלים תשנ"ו [להלן: תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות], עמ' 201-202.
- 3 ש' ספראי, בימי הבית ובימי המשנה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 630, ציין למשנת חלה ולתוספתא מנחות דלהלן כדי לקבוע שבכורות אינם באים מחו"ל – אך נתעלם מפירושם המנוגד של המכילתא והירושלמי למשנת חלה (כדלהלן); ובאשר למשנת תמורה דלהלן, הקובעת את ההפך, נסתפק בהערה "והשווה". ביסוס פחות אף מזה סיפק א' אדרת, מחורבן לתקומה: דרך יבנה בשיקום האומה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 415, שקבע אף הוא כי זו מצווה התלויה בארץ. דיונו של אדרת להלן שם מוקדש לשאלה מה ראו חכמים לשמר את מצות הבכור לאחר החורבן בניגוד למצות ביכורים שבטלה עם החורבן, אף שזיקתם למקדש פחותה מזו שלבכור. אך אין מקום לשאלה זו: מצות ביכורים עניינה בהעלאתם למקדש והנפתם על גבי מזבח, ורק הימנו זוכים הכהנים; משעה שחרב המקדש מתבטלת אפוא המצווה מאליה. לא כן מצות בכור שעניינה קביעת סטטוס של קדושה הקל בבכור מרגע לידתו, האוסרו בשימוש והמנכה אותו לכוהן; ההקרבה על גבי המזבח אינה אלא מרכיב נוסף במצווה, והוא אמנם בטל עם החורבן. שאלתו, מה טעם לא נסתפקו חכמים בפדיון הבכור, נתעלמה מן המפורש בתורה: "אך בכור שור או בכור כשב או בכור עז לא תפדה קדש הם" (במדבר יח, יז).

- 4 ראה ר' יעקב אבן נעים, משכנות יעקב, שאלוניקי תפ"א, לו ע"א; ר' חנניה קויס, קנאת סופרים

הוא הוסיף עליהם בהראותו שאין כאן השערה בעלמא, כי הדברים מיוסדים היטב בעדי הנוסח של חיבורי הרמב"ם.⁵ אך הואיל ובשנת תשנ"ו חזר י"מ תא-שמע המנוח לבידור הסוגיה וקבע שעדיין אין "פתרון מלא לבעיה",⁶ יש לעיין שוב בדברים. יתר על כן, עיקר פריה של העמידה על תולדות חשיבתו שלרמב"ם הוא בניסיון לעמוד על הטעם לשינוי דעותיו: מעיקרא מאי קסבר, ולבסוף מאי טעמא הדר ביה; ובסוגיה זו עדיין לא נתבהר הדבר כל עיקר. תחילה יש למצות אפוא את העולה מספרות חז"ל פנינין, ומתוך כך נשוב אל העיון בעמדת הרמב"ם ובתולדותיה.

א. כלום נחלקו תנאים בשאלת הקרבתו של בכור חוצה לארץ?

שינוי בתמורה ג, ה:⁷

מה בין הבכור והמעשר לבין כל הקדשים?
שכל הקדשים נימכרין באטלס ונשחטין באטלס ונשקלין בליטרה,
חוץ מן הבכור ומן המעשר;
ויש להן פידיון ולתמורותיהן פידיון, חוץ מן הבכור ומן המעשר;⁸
ובאין מחוץ לארץ לארץ,⁹ חוץ מן הבכור ומן המעשר,

על ספר המצוות, שורש יד, ליורנו ת"ק, לג ע"ב; ר' אברהם יונה יעוונין, הגהות על ספר המצוות, עשה עט, בתוך: ר' משה ב"ר גרשון, מחשבת משה, וילנא תרכ"ו, עד ע"ג. וכבר קדם ר' ישמעאל בן חכמון על פי דרכו; ראה להלן סעיף ה.

5 ר"י קאפח, ספר המצוות במהדורתו, ירושלים תשל"א, עמ' ק-קא הערה 56. וראה עוד הנ"ל, משנה תורה: ספר הקרבנות, ירושלים תשנ"ב, עמ' קעט אות א, קפב אות יא. כן ראה ר"י שילת, רמב"ם מדריך, ט, ירושלים תשס"ח, הלכות בכורות א, ה, הערות 1-3.

6 תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 207.

7 ההעתיקה להלן מכ"י קויפמן (ושם היא משנה י), בציון שינויי נוסחאות הנצרכים לענייננו. ייזכר כאן לברכה הרב י' הוטנר ע"ה, מנהל מכון התלמוד הישראלי השלם שלידי הרב הרצוג בירושלים ת"ו; כאן ולהלן נעשה שימוש בחילופי הנוסח המסודרים במכון לכל התלמוד. נעזרתי אף בחיבורו של י' זוסמן, אוצר כתבי היד התלמודיים, ירושלים תשע"ב.

8 בכתבי היד מינכן, פירנצה H I 7-9 ווטיקן 119 שלמשת הבבלי בבא זו חסרה, אבל איתא, נוסף על הדפוסים, בעדי המשנה, וכן בכתבי היד וטיקן 120 וכי"ח פריס H 147 שלמשת הבבלי. ההשמטה נובעת כנראה מן הכפילות הקיימת כאן כלפי הרישא, אך הואיל ומן התיעוד ברי שגרסתנו מקורית, יש לומר שמשנת "מה בין הבכור והמעשר" וכו' לקוחה ממקור אחר, ועורך המשנה הביא לה כאן לסיכום האמור עד כאן; מתוך כך נוצרה הכפילות, ועורך המשנה לא שינה ממטבע המשנה שהביא לכאן. תודתי נתונה לפרופ' משה עסיס, שהעירני בטוב כי דברי ר' שלמה עדני, מלאכת שלמה על אתר, "ופשוט הוא שצריך להעביר הקולמוס על החלוקה, שהיא יתירה וכפולה במשנה", אינם מתייחסים לכך, אלא לגרסת דפוסי ויניציאה ש"ח-ש"ט וריווא די טרינטו שי"ט: שם נכפלה בטעות פסקת "ויש להן פדיון".

9 הסופר כתב של ארץ (תיבת של בסוף השורה), והנקדן תיקן כלפנינו. כגרסה המתקנת אף בהוצאת לו' ובקטע משנה בקיימברידג' T-S N.S. 329, 435, וכן במשנת הרמב"ם (מהר"ר י"י קאפח)

ואם¹⁰ באו תמימין יקרבו, אם בעלי מומין יאכלו במומן לבעלים. אמר ר' שמעון: מה הטעם? שהבכור והמעשר יש להם פרנסה במקומן, ושאר כל הקדשין, אע"פ שנולדו¹¹ להם מום, הרי¹² בקדושתן.

כנגד זאת בחלה סוף פרק ד שנינו:

בן אטיטס¹³ העלה בכורות¹⁴ מבבל ולא קבלו ממנו.

שני התלמודים דנו בסתירה שבין המשניות: האם מקבלים בכורות מחו"ל אם לאו? על משנת חלה גרסינן שם בירושלמי (ס ע"ב):

ולא כן תנינן "אם באו תמימין יקרבו"? שנייא היא שהדבר מסוים, שמא יקבע הדבר חובה.

הירושלמי אינו רואה אפוא ניגוד בין המשניות: בכורות שבאו לארץ תמימים אמנם יקרבו, ואף על פי כן מבן אטיטס לא קיבלו – "שמא יקבע הדבר חובה". מדוע דווקא אצל בן אטיטס חששו שהדבר ייקבע חובה? תשובת הירושלמי, שבמקרה זה "הדבר מסוים", אפשר שאינה חד-משמעית,¹⁵ אך בידינו מקור תנאי המפרש את הדבר, ונראה שהוא מקורו שלירושלמי. שכן מצינו במדרש הגדול לדברים יד, כג:¹⁶

ובדפוס ראשון שלמשנה, נפולי רנ"ב. בשאר העדים תיבת לארץ ליתא (מן הסתם נשמטה בשל קודמתה).

10 הוי"ו נמחקה בידי הנקדן, אבל כך (ואם) גם כמשנת הרמב"ם; בשאר עדי המשנה כגרת הנקדן. בעדי משנת הבבלי: שאם, למעט כ"י וטיקן 120, הגורס אבל אם (והוא מן הסתם פירוש לגרסת ואם: הוי"ו היא וי"ו הניגוד).

11 בשאר העדים: "שנולד".

12 בשאר העדים נוסף: "אלו".

13 לחילופי הנוסח בשם זה ראה ר"נ זק"ש, משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, ב, ירושלים תשל"ה, על אתר. וראה להלן.

14 בהוצאת לו: ביכוריו, כנראה בהשפעת המעשה הסמוך ("יוסף הכהן הביא ביכוריו יין ושמן ולא קבלו ממנו"), אך בשאר כל העדים כלפנינו, וכך מוכח גם מן המקבילות דלהלן. ומעניין שגם בעל כפתור ופרח, פרק טז (ירושלים תשנ"ח, עמ' רנא) גרס בכוריו, ואף העלה את האפשרות שבביכורים מדובר (על פי ההקשר) ולא בבכורות, אך דחה זאת אל נכון מן התלמוד; עיין שם. 15 ראה שני הפירושים שהציע ר"י בן מלכיצדק בפירושו למשנת חלה שם (מהדורת ר"נ זק"ש, ירושלים תשל"ה, עמ' שעט), וראה ר"ש סיריליו, ר"א פולדא, הגר"א ופני משה לירושלמי על אתר. ההצעה שמדובר באדם מסוים, היינו גדול, שחששו שילמדו הימנו, היא העולה מן המכילתא דלהלן; ראה להלן הערה 17.

16 מהדורת פיש עמ' שג, ומשם – מדרש תנאים, הוצאת רד"צ הופמן לדברים שם, עמ' 77.

חזקיה בן אטיטס העלה בכורות מבבל ולא קיבלו ממנו, אף על פי¹⁷ שהיה אדם שלצורה, שלא יקבע הדבר חובה.

ברי שלשון זה – שאינו לפנינו בשום מקום בספרות חז"ל – איננו פרי יצירתו של בעל מדרש הגדול. שכן השם המלא "חזקיה בן אטיטס" אינו מופיע כלל בספרות חז"ל שבידינו, ופשיטא שלא היה לבעל מדרש הגדול כל מניע להמציא שם זה מדעתו. והוא הדין באשר לתיאורו של בן אטיטס כ"אדם של צורה", שאינו עולה בשום מקום. ברי אפוא שלפנינו ברייתא הלכותה מן המכילתא דר' ישמעאל לדברים, שאבדה לנו אך הייתה מצויה כידוע לפני בעל מדרש הגדול.¹⁸ מפורש כאן אפוא כשיטת הירושלמי: אין מחלוקת כי בכור הבא מחו"ל יקרב, אלא שלגבי בן אטיטס נמנעו מן הדבר כדי שלא ייקבע הדבר חובה.

לא כך עולה מסוגיית הבבלי (תמורה כא ע"א). אף שם נדונה הסתירה בין משניות תמורה וחלה, אך ברייתת המכילתא לא הייתה ידועה כנראה בבבל;¹⁹ ותיירץ רב חסדא:²⁰ "לא קשיא, הא ר' ישמעאל הא ר' עקיבא". לשיטה זו, מחלוקת היא בין

17 במבט ראשון פירוש הדברים הוא שאף על פי שכן אטיטס היה אדם של צורה, וראוי היה לקבל הימנו, נמנעו מכך שלא ייקבע הדבר חובה; אך אם נסתפק בזה, לא שמענו מדוע כאן דווקא חששו לכך. לאור הירושלמי נראה אפוא שלשון "אף על פי" משמש כאן גם בהוראתו השנייה, שהרי כבר ידוע ש"הדיבור 'אף על פי' משמש במקום 'הואיל' (ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 174, עיין שם): מפני שאדם של צורה הוא, יש כאן חשש שילמדו הימנו לקבוע חובה בדבר. וראה ח' אלבק, השלמות לפירושו למשנה, חלה שם, עמ' 411. וכבר העיר י"ש שפיגל, "אף על פי" בלשון חז"ל והגאונים, בר אילן טז-יז (תשל"ט), עמ' 151 הערה 13, כי פעמים משמש הביטוי בשתי הוראותיו כאחת; מסתבר אפוא שכך גם בענייננו: הגם שאדם של צורה היה לא קיבלו הימנו, כי הואיל ואדם של צורה היה, חששו שייקבע הדבר חובה.

18 השווה רד"צ הופמן בהערותיו למדרש תנאים שם, סוף הערה ה. ולא כי"נ אפשטיין, מבוואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 273, שטען כי משפט זה, "אע"פ שהיה אדם של צורה, שלא יקבע הדבר חובה", הוא הוספת בעל מדרש הגדול על פי הירושלמי: נוסף לכך שהדברים דבוקים למשפט הקודם, שבו עולה השם "חזקיה בן אטיטס", שאין לו כאמור מקור, אף הלשון אדם של צורה (שבספרות חז"ל שבידינו אינו בא אלא ארבע פעמים) אינו מופיע בירושלמי שם. ברי אפוא שאף שורה זו לקחה בעל מדרש הגדול מן המכילתא לדברים, והירושלמי הולך בעקבותיה.

19 לזיקתו הפחותה שלבבלי למכילתא דר' ישמעאל בהשוואה לירושלמי ראה לדוגמה בספרי שמחת ההיגל בתלמודם של תנאים, ירושלים תשס"ז, עמ' 72-75; ובמאמרי "עשה דוחה לא-תעשה: למקורו התנאי של הכלל ולתולדותיו", תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 312 הערה 170.

20 בסמ"ג (עשה ריא) ובכפתור ופרח (לעיל הערה 14): "רב ששת". יש להעיר כי לרב חסדא כבר מצינו שנוקט שיטה זו בפתרון סתירות במשנה, ולא כן רב ששת; ראה ספרי משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 266 הערות 40-41. (ברם לפי השערת בעל חק נתן דלהלן הערה 25, פתרון הסתירה כאן הוא בדרך זוהי לזו שנקט רב ששת בעירובין כו ע"א-ב; ראה בספרי שם הערה 41.)

שתי המשניות: משנת תמורה כר' ישמעאל, שבכורות חו"ל שבאו לארץ יקרב; אבל מעשה דבן אטיטס הוא כשיטת ר' עקיבא, הסבור שאף בדיעבד אין להקריב בכורות חו"ל. כמקור למחלוקת זו מובאת שם ברייתת הספרי לדברים, פסקה קו (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 166), על הכתוב "ואכלת לפני ד' אלהיך במקום אשר יבחר לשכן שמו שם מעשר דגןך תירשך ויצהרך ובכרתך בקרך וצאנך" (דברים יד, כג):

ר' עקיבא אומר: ²¹ יכול יהא אדם מעלה בכורות מחוצה לארץ לארץ?
ת"ל "ואכלת לפני ד' אלהיך במקום אשר יבחר וגו'" –
ממקום שאתה מביא מעשר דגן אתה מביא בכורות,
מחוצה לארץ, שאי אתה מביא מעשר דגן, אין אתה מביא בכורות.

דברי ר' עקיבא כשלעצמם ניתנים להתפרש באופן מצומצם: לעולם יודה אף הוא שאם עלו בכורות תמימים מחו"ל יקרב, ולא בא ההיקש אלא לפטור מן החובה להעלותם. ²² אבל רב חסדא מפרש שההיקש לפי ר' עקיבא הוא היקש גמור: כדרך שאין מעשר דגן בחו"ל כך אין בכור בחו"ל, ולכך אף כשהובאו בכורות מחו"ל אין להקריבם; ומכאן אפוא הסבר המעשה בבן אטיטס. פירושו זה של רב חסדא יש לו להסתייע מלשון התוספתא, מנחות ט, א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 525), שלא הובאה בתלמוד:

כל קרבנות צבור והיחיד באין מארץ ומחוצה לארץ, אפילו מבין הגוים,
חוץ מבכור ומעשר, שאין באין אלא מן הארץ, ואין באין אלא מישראל.

הלשון "שאינ באין אלא מן הארץ" כפשוטו מורה על שלילה גמורה, שאפילו הגיעו ארצה אינם קריבים. והרי זה כביאורו של רב חסדא לשיטת ר' עקיבא. אך מניין לו לרב חסדא שר' ישמעאל חלק בזה על ר' עקיבא? ברייתת הספרי שהובאה בגמרא כתימוכין לדברי רב חסדא כוללת אמנם אף דרשה של ר' ישמעאל: אף הוא הקיש בכור למעשר שני – לא כדי ללמד על בכור, אלא על מעשר שני (שאינו נאכל בזמן הזה). ²³ לכאורה מכאן הסיק אפוא רב חסדא שלא נותר לר' ישמעאל

²¹ ר' אברהם מן ההר, מחכמי פרובנס במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, דן בהרחבה בדינו של בכור חו"ל בפירושו שבכתב יד לחולין ע"א; הרב א' שושנה, העומד להוציא לאור חיבור זה, נהג כי טובת עין וזיכני לעיין בדברים קודם שראו אור. ר"א מן ההר הביא את הספרי דין אך ציין שבו נסתמו הדברים, היינו שאינם מיוחסים לר' עקיבא או לחכם נקוב שם אחר. ברם בכל עדי הספרי שבידינו הדברים אכן מיוחסים לר' עקיבא, וכן הוא במקבילות.

²² כדלהלן ליד ציון הערה 26, באשר לשיטת ר' ישמעאל. לאפשרות פרשנית זו בדעת ר' עקיבא כבר ציין בעל חת"ם סופר בתשובותיו, יורה דעה, סי' שיח; עיין שם.

²³ על מדרשו זה של ר' ישמעאל ראה במאמרי "קדושת ירושלים: בין חז"ל להלכה הכיתיתית",

מקור ללמוד הימנו את דינו של ר' עקיבא;²⁴ אך הדברים מתמיהים: ההיקש הרי יכול ללמד את שני הדברים כאחד, ואדרבה כך הוא הכלל: "אין היקש למחצה!"²⁵ נראה שיש בידינו להצביע על מקור דבריו של רב חסדא, כדלהלן.

ב. בין עצם הקדושה לבין ההקרבה, ובין המכילתא לספרי

לשיטת משנתנו בתמורה, שהבכור ראוי להקרבה משהובא לארץ, יש לפרש שאפשרות זו להקריבו נובעת מכך שקדושה יש בו מעיקרו בחו"ל, וכל האיסורים הנגזרים הימנה בתוקפם אף בחו"ל; אלא שלא חייבה תורה לטרוח ולהעלות בכורות מחו"ל.²⁶ אבל לשיטת ר' עקיבא אליבא דרב חסדא, שבכור חו"ל אינו קרב כלל, שתי אפשרויות הן: אפשר לומר ששלילת הקרבתו נובעת מכך שאין בו כלל קדושה, והרי הוא כמעשר דגן בחו"ל שאליו הוקש: כשם שמעשר בחו"ל אינו נוהג אלא בארץ ואין לו כל משמעות

תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 9. (ועוד במאמרי "מעשר בהמה: לשורשי המחלוקת ההלכתית בימי בית שני", מגילות ד [תשס"ו], עמ' 76 הערה 82.)

24 כדברי רש"י שם עמ' ב, ד"ה אתה: "ומתניתין ר' ישמעאל היא, דלא מיתר ליה האי קרא להך דרשה". אך ראה המיוחס לרבנו גרשום שם ע"א.

25 וראה למשל שיטה מקובצת שם ע"ב; לחם משנה להלכות בכורות א, ה, ועוד. ר"נ בורגיל, חק נתן, ליוורנו תקל"ו, על אתר הציע לפיכך, שגרסתם המקורית שלדברי רב חסדא לא הייתה "הא ר' ישמעאל והא ר' עקיבא", אלא "הא ר' שמעון והא ר' עקיבא" (וחילופי ישמעאל/שמעון רוחים כידוע הרבה); והכוונה הייתה למשנתנו עצמה, שכן הנימוק המובא בה בשם ר' שמעון יש ללמוד שכולה ר' שמעון (בלא זיקה לסוגיין, אף אפשריין [לעיל הערה 18], עמ' 457, כתב מדעתו שמשנתנו כולה ר' שמעון). רב חסדא קבע אפוא שמשנתנו משנת ר' שמעון, ואילו משנת חלה כר' עקיבא; לא היה אפוא צורך בהבאת מקור לדעתו של ר' שמעון, וברייתת הספרי לא הובאה אלא לשם מדרשו של ר' עקיבא. ואמנם בפירושו ר"י בן מלכי צדק לחלה שם (לעיל הערה 15) מובאת הסוגיה בגרסת "ר' שמעון". (רי"צ דינר, בהגהותיו על אתר, הציע אף הוא להחליף שמות אלה מחמת הקשיים דלעיל, אך הצעתו היא להגיה במשנה "ר' ישמעאל" - ואין לכך יסוד.) אכן בבבא קמא יב ע"ב ובתמורה ח ע"ב מייחס רבינא לר' שמעון את משנתנו בתמורה, ובעלי התוספות לבבא קמא שם, ד"ה לכתחילה, ביקשו להגיה שם לפי סוגייתנו ר' ישמעאל; אך בכתבי היד שבידינו אין להגהה זו יסוד, ולפי דרכו של בעל חק נתן אמנם אין בה צורך, והרי אפוא סיוע להצעתו. ברם גרסת "ר' ישמעאל" היא המקוימת בכתבי היד שבידינו בסוגיית תמורה. (בחילוף ר' ישמעאל בר' שמעון מוסבר המצוי בפירוש ריבמ"ץ; וראה שם הערה 123.) ולא כאמור באנציקלופדיה תלמודית, ערך "הבאת מקום", ציון 30, שאיסור יש להביא בכור מחו"ל, וכמקור ציינו את משנתנו בתמורה: אין לכך יסוד במשנה. וכבר כתבו התוספות לבבא קמא יב ע"ב, ד"ה לכתחילה, שלפי ר' ישמעאל אין כל איסור להביא בכורות מחו"ל, אלא שאין חובה בדבר, וכן הוא במיוחס לרבנו גרשום לתמורה ח ע"ב וב"תוספות אחרות" שהובאו בשיטה מקובצת שם כא ע"ב (אות כו). והשווה תוספתא תמורה סוף פרק ב: "כל הקדשים חייב באחריותן וליטפל בהן להביאן וכך בכ"י וינה; בדפוס נשתבש: "ויטפל בהן להביאן" מחוצה לארץ לארץ, מה שאין כן בבכור ובמעשר". הלשון מורה שהמיעוט אינו אלא מחובת ההבאה. וראה ר"ש קוסובסקי-שחור, דבר שאול, בני ברק תשכ"ד, תמורה, סי' נד ס"ק א, ד"ה ובתוספתא.

בחו"ל, הוא הדין בבכור. וכך אמנם כתבו הרשב"א²⁷ ומהר"י כ"ץ.²⁸ אך אפשר גם להבחין בין קדושתו העצמית שלבכור לבין דין הקרבתו: מן ההיקש לא נלמדה אלא הפקעת דין ההקרבה שבבכור חו"ל, אבל קדושתו העצמית – שאסור הוא בשימוש ואינו נאכל אלא במומו – במקומה עומדת. וכך אמנם הכריעו רוב הראשונים.²⁹ לכאורה אפשרות אחרונה זו אכן מפורשת בברייתא ערוכה; שהרי כך למדנו במדרש הגדול לדברים יד, כג:³⁰

(א) "מעשר דגנך ובכרת" – שומע אני אפלו הוא ברחוק מקום יהא חובה עליו להביא לבית הבחירה? ת"ל "מעשר דגנך ובכרת" – ממקום שאתה מביא מעשר דגן אתה מביא בכורות, מחוצה לארץ שאין אתה מביא מעשר דגן אין אתה מביא בכורות.

(ב) או מה מעשר אינו נוהג אלא בארץ, אף כך הבכור לא ינהוג אלא בארץ? ת"ל "קדש לי כל בכור" (שמות יג, ב) – בין בארץ בין בחוצה לארץ.

(ג) חזקיה בן אטיס העלה בכורות מבבל ולא קיבלו ממנו, אע"פ שהיה אדם שלצורה, שלא יקבע הדבר חובה.

הסעיף השני, הקובע מפורשות שבכור נוהג בחו"ל, אינו מצוי בספרות חז"ל שבידינו; אך קשה להניח שדרשת "כל בכור – בין בארץ בין בחוצה לארץ" היא יצירה יש מאין של בעל מדרש הגדול. ואמנם כבר נתברר לעיל (סעיף א) כי ההמשך הישיר שלדברים, סעיף ג, לקוח מן המכילתא האבודה לדברים; קרוב אפוא לוודאי שכך הוא הדבר אף בסעיף ב הצמוד לו.³¹ אלא שסעיף זה, הקובע שבכור נוהג בחו"ל, צמוד כאן לסעיף א, שבו מובאת בסתמא דרשת ר' עקיבא; ונמצא הדבר מפורש כי אמנם אין מביאים בכור מחו"ל, אך אף לשיטה זו קדושת בכור נוהגת אף שם.³² ברם לאמתו של דבר נראה בבירור שפסקה זו נארגה בידי בעל מדרש הגדול,

27 חידושי הרשב"א לבבא קמא יב ע"ב: "לר' עקיבא פשיטא דחולין גמורים הוא, ואפילו באו לא יקרבו". ברם הלכה למעשה פירש הרשב"א את שיטת ר' עקיבא בדרך שונה; ראה להלן הערה 61.

28 מהר"י כ"ץ, מובא בשיטה מקובצת לבבא קמא שם: "כרי עקיבא [...] אין שום קדושה עליה, כיון דאמר לא יקריב". על חכם זה ראה י"מ תא"ש מע, הספרות הפרשנית לתלמוד², ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 111; ש' טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי, האיש מפעלו הספרותי וספרייתו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 231–232.

29 ראה למשל המצוין להלן בהערה 61. לשיטת הרמב"ם וראשונים שבעקבותיו ראה להלן סעיף ד. לעיל הערה 16. לצורך נוחות העיון חילקתי את הפסקה לסעיפים.

30 וכך כבר כתב בלא דיון אפשרי (לעיל הערה 18), עמ' 449.

32 כך הסיק מברייתא זו רמ"מ כשר, תורה שלמה, יב, ניו יורק תש"ח, עמ' קצא, ובעקבותיו הילך

כדרכו, מצירוף מקורות שונים. כי סעיפים ב-ג לקוחים בוודאי מן המכילתא לדברים, כאמור; אך באשר לסעיף א, רק השאלה הפותחת אותו לקוחה מן המכילתא, ואילו תשובתה צורפה לכאן בידי בעל מדרש הגדול – מן הספרי. שהרי כבר ציין רד"צ הופמן³³ כי השאלה הפותחת את הסעיף מצויה כלשונה במכילתא לשמות, מסכתא דפסחא פרשה טז (מהדורת הורוביץ ורבין, עמ' 58) – אך תשובתה שונה:

"והבאתם שמה עולותיכם וגו' ובכורות בקרכם וצאנכם" (דברים יב, ו) – שומע אני אפילו הוא במקום רחוק יהיה עליו חובה להביאו לבית הבחירה? ת"ל "באדם ובבהמה" (שמות יג, ב) – הקיש בכור בהמה לבכור אדם: מה בכור אדם אתה רשאי ליתנו לכהן בכל מקום שירצה, אף בכור בהמה אתה רשאי ליתנו לכהן בכל מקום שירצה.

דרשה זו אינה דנה אפוא בשאלת בכור בחו"ל, אלא מלמדת שאף בארץ ישראל אין אדם חייב להעלות את הבכור לירושלים, ודיו ליתנו לכהן בכל מקום. האפשרות שיש חובה להעלות בכור בהמה לבית הבחירה עולה מהיקשו בכתוב שבדברים לקרבנות, מעשר שני וביכורים; ואילו הקביעה שאין חובת הבאה בבכור בהמה עולה מהיקשו בכתוב שבשמות לבכור אדם. אבל במדרש הגדול האפשרות המועלית בשאלה זהה לזו שבמכילתא, אך התשובה אינה מתאימה, שהרי אינה עוסקת בנתינת הבכור לכהן בכל מקום, אלא בפטורו של בכור בחו"ל; והמשך זה הרי לקוח כלשונו מדרשת ר' עקיבא בספרי, כאמור. ואמנם בולט הדבר שהכתוב המובא בשאלה הוא הוא הכתוב המובא בתשובה – הא כיצד?

נראה אפוא כי בברייתת המכילתא המקורית לדברים, דבי ר' ישמעאל, לא נכללה כלל דרשת ר' עקיבא; המכילתא דרשה תחילה את דרשת רעוה שבשמות, היינו שאפשר ליתן את הבכור לכהן בכל מקום; כי למרות היקשו בדברים למעשר שני, שחובה להעלותו לירושלים, אין הבכור כמותו, לפי שבשמות הוקש לבכור אדם. על כך הוסיפה המכילתא שאף לעניין פטורו בחו"ל אין להשוות בכור למעשר, ומאותו הטעם: אף שבדברים הוקש למעשר ונמצא שאין בו חובה בחו"ל, הרי בשמות נאמר "כל בכור" – אף בחו"ל. נמצא שהמכילתא קבעה חובת בכור בחו"ל בלא סייג. ברם בעל מדרש הגדול מהלך כדרכו בעקבי הרמב"ם, אשר הביא להלכה את דרשת ר' עקיבא בספרי, שאין חובת הבאה בבכור חו"ל.³⁴ לפיכך ברייתת המכילתא

תא-שמע, הלכה, מנהג ומוציאות (לעיל הערה 2), עמ' 203, בלא דיון. וראה גם אנציקלופדיה תלמודית, ערך "בכור בהמה טהורה", הערה 75.

33 בהערותיו למדרש תנאים (לעיל הערה 16), אות ב. אך אין כאן "ערכוב דברים" גרדא, כפי שסבר הופמן, אלא עריכה מכוונת של בעל מדרש הגדול, כפי שיתבאר.

34 פירוש המשנה לחלה ד, יא ולתמורה ג, ה; הלכות בכורות א, ה.

כצורתה המקורית, שקבעה את חיובו של בכור חו"ל בלא לפטור מחובת ההבאה משם, לא היה בה די מבחינתו של בעל מדרש הגדול. הצמיד אפוא בעל מדרש הגדול לקביעת המכילתא שהבכור נוהג בחו"ל את דרשת ר' עקיבא שבספרי. כך נמצא שאף כי חובת הבאה אין מחו"ל, עצם קדושת הבכור נוהגת אף שם³⁵ – צירוף שאינו עולה כלל במקורות התנאיים עצמם. מתוך כך נתפרש מחדש רישא דמכילתא שלא כבמקורו: לא לעניין נתינת בכור בכל מקום, אלא לפטור מהבאה מחו"ל. ומתוך כך הפסוק המובא בשאלה הוא הפסוק המובא גם בתשובה: הפסוק בדברים המובא בשאלת מדרש הגדול לקוח מן המכילתא – ושם התשובה לקוחה משמות; ואילו הפסוק בדברים המובא בתשובת מדרש הגדול לקוח מן הספרי – ושם הוא איננו בשאלה.

ואמנם כיוצא בזה מצינו לבעל מדרש הגדול במקום נוסף. בדבריו על שמות כב, כט למדנו (מהדורת מרגליות, עמ' תקכט):

"בכור בניך תתן לי כן תעשה לשורך לצאנך" – מה בכור אדם בגבולין כך בכור בהמה בגבולין, אלא שאין עולין לירושלים אבל נאכלין במומן בכל מקום.

רד"צ הופמן, שכלל פסקה זו במהדורתו למכילתא דרשב"י, הגיה שהן עולין תחת שאין עולין;³⁶ שהרי בכור בהמה דווקא עולה לירושלים ליקרב שם. אפשטיין ומרגליות אימצו הגהה זו,³⁷ אבל הלשון עדיין לא נתיישב: הרי הבכור העולה לירושלים הוא התם, והלה דווקא אינו נאכל במומו בכל מקום; ולא היה לו לומר אלא "שהן עולין לירושלים, אבל במומן נאכלין בכל מקום". אכן רמ"מ כשר ביקש להותיר את הגרסה המקורית על מכונה, ופירש ש"בגבולין" היינו חוצה לארץ.³⁸ מעתה ברייתא זו קובעת שבכור נוהג בחו"ל אך אינו מחויב להעלותו לירושלים,

35 כפי שיתברר להלן (סעיף ד), זוהי שיטתו האחרונה שלרמב"ם, המופיעה – בין השאר – בכתבי היד התימניים של משנה תורה; מסתבר אפוא שכך היה גם לפני מחברו התימני של מדרש הגדול, ועיבודו למכילתא תואם אפוא במלואו לשיטת הרמב"ם המקובלת עליו.

36 רד"צ הופמן, מכילתא דרשב"י, פפד"מ תרס"ה, עמ' 153 הערה מ.

37 י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, מכילתא דרשב"י, ירושלים תשט"ו, עמ' 213 הערה לשו' 15; מ' מרגליות, מדרש הגדול לשמות, ירושלים תשט"ז, עמ' תקכט הערה לשו' 6.

38 רמ"מ כשר, לעיל הערה 32. הרב כשר ביקש להסתייע מן האמור בלקח טוב לשמות יג, ב: "בבני ישראל [...] בישראל ולא בלויים, מיכן אמרו לויה שנשאת לישראל בנה פטור מפדיון הבן, שהרי פדיון הבכור נוהג בכל מקום, בארץ ובחוצה לארץ. באדם ובבהמה – מקיש בכור אדם לבכור בהמה: מה בכור אדם אתה נותנו לכהן בכל מקום שירצה, אף בכור בהמה אתה נותן לכהן בכל מקום, שלא תאמר צריך הבכור הבאת מקום כמעשר". המשפט המודגש אינו עניין למקומו (וראה גם שכל טוב שם), והרב כשר כנראה שייכו למה שאחריו; כך נמצא שהדיון במתן בכורות בכל מקום עניינו גם בחיובם בחו"ל. ברם ההנחה שבעל לקח טוב סבור – כמקובל – שבכור בהמה נוהג בחו"ל אינה מלמדת דבר באשר לברייתת המכילתא דרשב"י, שגם אמורה במקום

ובכל מקום נאכל במומו. ברם לא מצינו בלשון התנאים "גבולין" כניגודה של ארץ ישראל, ומונח זה משמש ניגודם של בית המקדש וירושלים.³⁹

נראה אפוא שלפנינו אף כאן, באותו עניין ממש, עיבוד של בעל מדרש הגדול: המשפט "מה בכור אדם בגבולין כך בכור בהמה בגבולין" הוא אמנם מן המכילתא דרשב"י המקורית, והכוונה הייתה לקבוע שהבעלים אינו חייב להעלות את הבכור לירושלים, אלא הוא נותנו בגבולין לכל כוהן שירצה – ממש כדרשת המכילתא דר' ישמעאל דלעיל. כאן הוא אפוא סיום הברייתא, וכבר קבעו כן, בלא נימוק, אפשטיין ומלמד במהדורתם.⁴⁰ אבל בעל מדרש הגדול ביקש אף כאן לקבוע את ההלכה של בכור חו"ל, והרי הוא מוסיף "אלא שאין עולין" וכו' – תוך ש"גבולין" הופך בעיבוד זה לחוצה לארץ.

מעתה נמצינו למדים כי ברייתת המכילתא לדברים מסייעת לדברי רב חסדא, שקבע כי בדין הקרבת הבכור נחלקו ר' ישמעאל ור' עקיבא – הראשון מאפשר הקרבת בכור מחו"ל, והשני שולל אותה. שהרי נתברר שבמכילתא, דבי ר' ישמעאל, מובא מדרש המחייב בכור אף בחו"ל, ואילו בספרי לדברים, דבי ר' עקיבא, מובאת דרשתו השוללת הקרבת בכור חו"ל, וכך נסתמה התוספתא (לעיל סעיף א).⁴¹ והרי לנו מקורות תנאיים למחלוקת שקבע רב חסדא.

מסתבר מעתה שקביעת רב חסדא, כי ר' ישמעאל חלק על ר' עקיבא בהלכה זו, לא נסתמכה על דרשת ר' ישמעאל שבברייתת הספרי כפי שאפשר להבין מרהיטת הסוגיה; שהרי כבר נתבאר (לעיל בסוף סעיף א), שאין לכך ראיה מברייתא זו. אלא רב חסדא נסתמך על מסורת שהייתה ידועה לו, שדבי ר' ישמעאל חייבו אף בכור חו"ל; ומסורת זו הרי היא עתה לפנינו במכילתא לדברים. ואפשר שבברייתת הספרי לא נכללה במימרת רב חסדא כלל, וסמיכתה לדבריו בלשון דתניא אינה אלא מידי בעל הגמרא: הלה לא הכיר את המכילתא לדברים, ולא הייתה בידו אלא ברייתת הספרי; אך ממנה עולה בבירור רק עמדתו של ר' עקיבא.⁴²

אחר לחלוטין. אף כאן אימץ תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 203, את הבנת רמ"מ כשר בלא דיון. וראה גם אנציקלופדיה תלמודית שם (לעיל הערה 32).

39 וראה למשל ח' אלבק, השלמות לפירושו למשנת פסחים י, ג, ד"ה ובמקדש, עמ' 456.

40 לעיל הערה 37.

41 אפשר אפוא ששאלת המכילתא ("או מה מעשר אינו נוהג אלא בארץ, אף כך הבכור לא ינהוג אלא בארץ?"), וכן שאלת ר' עקיבא ("יכול יהא אדם מעלה בכורות מחוצה לארץ לארץ?"), לא נתכוונו אלא לשלילת העמדות המנוגדות, כל אחת כנגד זו של בית המדרש המנוגד לה.

42 ואמנם בהלכות בכורות לרמב"ן, סוף פרק ה (דפוס וילנא מט ע"ב, ומועתק בפסקי הרא"ש שם סי' יג), וכן בשו"ת הר"ן סי' ז (מהדורת פלדמן, עמ' נג), הגרסה אינה רק "דתניא" כפי שהוא לפנינו, אלא "מאי היא? דתניא" וכו'. לגרסה זו ברי כי מימרת רב חסדא עצמה לא כללה מקור, ולכך שאל בעל הגמרא "מאי היא", והביא את ברייתת הספרי.

מכל מקום, צביונה המקורי של ברייתת המכילתא כפי שנתבהר מלמד, שאין בידינו מקור תנאי המבחין בין דין ההקרבה שלבכור לבין עצם קדושתו. הבחנה שכזו עולה בסתם התלמוד, כדלהלן.

ג. בין בכור למעשר בהמה ובין הלכה להלכה למעשה

שנינו במשנת בכורות, ראש פרק ט: "מעשר בהמה נוהג בארץ ובחוץ לארץ". על קביעה זו הקשה התלמוד (בכורות נג ע"א) מברייתא שהביא:

ר' עקיבא אומר: יכול יעלה אדם מעשר בהמה מחוצה לארץ ויקריבנו?
ת"ל "והבאתם שמה עולותיכם וזבחיכם ואת מעשרותיכם" –
בשתי⁴³ מעשרות הכתוב מדבר, אחד מעשר בהמה ואחד מעשר דגן:
ממקום שאתה מעלה מעשר דגן אתה מעלה מעשר בהמה,
וממקום שאי אתה מעלה מעשר דגן אי אתה מעלה מעשר בהמה.

כלום יש להניח מחלוקת בין ר' עקיבא, הפוטר מעשר בהמה מהעלאה לארץ, לבין משנתנו? סתם התלמוד משיב: "אפילו תימא ר' עקיבא, כאן ליקרב כאן ליקדש". מפורשת כאן אפוא ההבחנה בין עצם הקדושה, הנוהגת במעשר בהמה אף בחו"ל, לבין דין הקרבתו, שאינו נוהג לשיטת ר' עקיבא. התלמוד אף מחזק הבנה זו ממקורו שלמדרש מלשון והבאתם: רק מן ההבאה נתמעט מעשר בהמה, ולא מעצם הקדושה.⁴⁴ התלמוד שם אינו דן בבכור, אך הואיל והיקשו של ר' עקיבא מקביל בשני העניינים, היה מקום להסיק מסוגיה זו שלדעתה היקשו של ר' עקיבא אף בבכור אינו מפקיע את קדושתו, אלא מלמד רק פטור מחובת ההבאה מחו"ל.⁴⁵ ברם אין לחייב את רב חסדא בסוגיית תמורה (לעיל סעיף ב) בשיטתה של סוגיית בכורות. שכן היקש זה של ר' עקיבא הפוטר מעשר בהמה של חו"ל אינו מצוי אלא בסוגיה בבבלי זו, והוא נראה כהרכבה של שתי ברייתות מקוריות שבספרי: באחת הקיש ר' עקיבא בכור למעשר דגן לפטור בכור חו"ל (כדלעיל סעיף א), ובשנייה דרש ר' עקיבא: "מעשרותיכם – בשני מעשרות הכתוב מדבר, אחד מעשר דגן ואחד מעשר

43 כך גם בכתבי היד, למעט קטע אוקספורד 2661, הגורס בשני. שני גם בספרי לדברים, פסקה סג, מהדורות פינקלשטיין עמ' 130, על פי כתבי היד; בדפוס אף שם: שתי.

44 לשון התלמוד "דיקא נמי דקא נסיב לה תלמודא 'והבאתם שמה' נתפרש בידי רש"י: "מדנסיב הש"ס למילתיה מ'והבאתם שמה'". מסתבר שהש"ס הוא, כרגיל, מפני הצנזורה, ומכל מקום אין מדובר בתלמוד ככינוי לש"ס שלנו, שהרי מדובר בברייתא (השווה מרומי שדה שם); "תלמודא" כאן פירושו מדרש, כמצוי הרבה. ראה למשל ב"ז בכר, ערכי מדרש: אמוראים, תרגם א"ז רבינוביץ, תל אביב תרפ"ג, עמ' 315; י"נ אפשטיין, מברא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 681–682.

45 וכך אמנם הסיק הרמב"ן בהלכות בכורות שלו, סוף פרק ה (דפוס וילנא נ ע"א), ושאר ראשונים שבקבוצתו.

בהמה" (ספרי לדברים, פסקה סג, עמ' 130). הפטור בחו"ל אינו מופיע שם כלל, ומשמע ההיקש נתפרש לכיוונים אחרים.⁴⁶ אך מצירוף שני המדרשים המקוריים עלתה ברייתת הבבלי בבכורות, וכבר קבע י"נ אפשטיין שביריאתא בבבלי היא, וסוגיית תמורה אינה מפירתה.⁴⁷ ולא עוד אלא שאפילו קיים רב חסדא את ברייתת בכורות, הרי אפשר שסבר שאמנם חולקת היא על משנת בכורות, כדרך שחלק ר' עקיבא לדעתו על משנת תמורה;⁴⁸ עדיין יש אפוא לומר, כי לר' עקיבא הן בכור והן מעשר בהמה אינם נוהגים כל עיקר בחו"ל.

אף מכיוונה של סוגיית בכורות הדברים אינם מוכרעים. תחילה אפשר לומר כי סוגיית בכורות מקיימת את קדושתו של מעשר בהמה בחו"ל מפני שלדעתה הוא אף קרב; כי רק פטור מחובת הבאה נאמר בו, אך אם בא לארץ יקרב. והוא הדין בבכור. ושלילת הקרבתו של בן אטיסס אפשר שנתפרשה לסוגיה כשיטת המכילתא והירושלמי (לעיל סעיף א), על רקע נסיבות המיוחדות לו. נמצא שההיקש דר' עקיבא אינו ממעט לפי סוגיה זו אלא חובת הבאה, ולא את הקדושה – הן בבכור והן במעשר בהמה. אבל הסבור כרב חסדא, שההקרבה נשללה לפי ר' עקיבא מכול וכול, אפשר לו לומר שאף עצם הקדושה אינו נוהג בחו"ל. אפשרות נוספת כבר העלה ר' אברהם מן החר,⁴⁹ וכיוונו לה מדעתם אחרונים: הואיל והטעים התלמוד בבכורות שההבחנה בין הקדושה להבאה עולה מלשון **והבאתם** המצוי בהיקש של מעשר בהמה, הרי לשון זה איננו בהיקש של בכור. אפשר אפוא שאף סוגיית בכורות תודה כי בבכור חו"ל אין כלל קדושה, לפי שהוקש למעשר דגן לעצם דינו; אבל מעשר בהמה הוקש למעשר דגן רק לעניין הבאתו, ולכך קדושתו בחו"ל במקומה עומדת.⁵⁰

46 ראה תוספתא בכורות ז, א, ובכיוון אחר – רש"י לדברים יב, ו. לכיוון נוסף ראה במאמרי "מעשר בהמה" (לעיל הערה 23), עמ' 71-72 (ושם על המדרש החולק שבמכילתא ומשמעו).

47 אפשטיין (לעיל הערה 18), עמ' 450 הערה 36.

48 השווה למשל ר"מ עפשטיין, ערוך השלחן, יורה דעה, סי' שו סעיף ז: "סתם משנה דמעשר בהמה [...] אתיא דלא כר"ע, ומה דדחי הש"ס שם 'אפילו תימא ר"ע, כאן ליקרב כאן ליקדש' – דיחוי בעלמא הוא". עיין שם.

49 ראה לעיל הערה 21. ר"א מן החר ביקש ליישב בזה את שיטת הרמב"ם (דלהלן סעיף ד), שאין כלל קדושה בבכור חו"ל, מן הקושי העולה מהבחנת הסוגיה בבכורות בין עצם הקדושה לבין דין ההקרבה.

50 על ההבחנה בין שני המדרשים עמד ר' יוסף קורקוס בפירושו לרמב"ם, הלכות בכורות ו, ב, כדי לפרש שאף כי בכור חו"ל אינו קרב כלל, שהרי נתמעט מ"ואכלת", הרי מעשר בהמה של חו"ל נתמעט רק מחובת "והבאתם", אך אם בא הרי זה קרב. (בטרם נרפס פירושו של ר"י קורקוס ברמב"ם מהדורת פרנקל, הובאו הדברים מכתב יד בירי ר"א נחום, חזון נחום לבכורות ט, א, קושטא תק"ג.) ואילו ר"י אבן נעים (לעיל הערה 4), לה ע"ד, העלה חילוק זה אף לעצם הקדושה, כר"א מן החר: הואיל ואינו קרב כלל, יש לומר שאין בו קדושה. רי"ד זינצהיים, יד דוד לבכורות שם (ירושלים תשמ"ה), שהביא את דברי ר"י אבן נעים, חלק עליו בטענה שאף בכור לא נתמעט

מכלל הדברים שנתבארו עד כאן נמצינו למדים כי דינו של בכור חו"ל מוטל בספק משולש: כלום הלכה כרב חסדא, שר' עקיבא ור' ישמעאל חלוקים באפשרות להקריב בכור חו"ל, או שמא יש להכריע כמכילתא וכירושלמי, שמניעת ההקרבה מבין אטיטס היא מקרה פרטי, אך בכור חו"ל בכללו קרב לכולי עלמא? ואם תמצא לומר הלכה כרב חסדא (והתוספתא כאמור מסייעתו), כלום הלכה כר' עקיבא שבכור חו"ל אינו קרב אף בדיעבד, או שמא כר' ישמעאל, שבכור חו"ל שהגיע לארץ קרב?⁵¹ ואפילו הלכה כר' עקיבא, עדיין ספק אם משמע הדבר שאין כלל קדושה בבכור חו"ל, או שמא הקרבתו בלבד הופקעה, אך עצם קדושתו במקומה עומדת.

התלמוד לא הסיק מסקנה מפורשת אף לא באחד מן הספקות הללו לגופם. אף על פי כן לכאורה יש בידינו הכרעה מעשית ברורה בשאלת מעמדו של בכור בחו"ל: בשורה של מעשים הבאים בתלמוד מפורש כי האמוראים נהגו בכלל קדושה בבכור.⁵² בהמשך לכך מצינו בספר השאלות שאילתא המוקדשת לדיני בכור, תוך ציטוט אותם מעשים שבתלמוד, ובלא כל רמז לאפשרות שהדברים אינם נוהגים בכלל.⁵³ אף בהלכות פסוקות ובהלכות גדולות באים דיני בכורות,⁵⁴ וכן בתשובות הגאונים.⁵⁵

אלא מאכילה בירושלים, ולא מן הקדושה; ולכך כבר נתכוון הרמב"ן שם (לעיל הערה 45). אך קשה לשלול את אפשרות החילוק: מצנת "ואכלת" היא עיקרה של מצנת המעשר, ומשהוקש אליה הבכור נמצא מתמעט בחו"ל מעיקר מצוותו; לא כן בכתוב "והבאתם", הדין מעיקרו רק במצנת ההבאה, ויש לומר שלא נתמעט אפוא הבכור הימנו אלא לעניין זה בלבד.

51 אמנם הכלל הוא "הלכה כר' עקיבא מחברו", אך בענייננו משנת תמורה נסתמה כר' ישמעאל (שלא כמעשה בן אטיטס במשנת חלה), ואף ר' שמעון במשנת תמורה סבור כמותו.

52 ביצה כז ע"ב; חולין מד ע"ב; בכורות ג ע"ב; תמורה ח ע"ב. וראה להלן.

53 שאילתות, בא, מהדורת מירסקי סי' מו, עמ' נח-סח. הואיל ובעל השאלות מסתמך כאמור אף על המעשים הבבליים שבתלמוד, אין טעם רב בהשערת תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 207, שמא "הוא מן היסודות הארץ ישראלים המצויים בחיבור זה".

54 ראה הלכות פסוקות, ירושלים תשנ"ט, עמ' קמח, קנ; הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 294-297.

55 תא-שמע, שם, עמ' 207, כתב כי "בתשובות הגאונים לא מצאתי כל מאומה" דיני בכור, ולא דק. בידינו תשובת רב פלטי גאון בהלכה זו - ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, סי' עו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 84; וכבר ציין המהדיר שם בהערה 18, שתשובה כיוצא בה מובאת בידי בעל אור זרוע, א, סי' תשנב ס"ק ז, בשם "מרנא ורבנא משה ריש מתיבתא דמתא מחסיא בריה דמרנא ורבנא יעקב", הלא הוא רב משה גאון. תשובה נוספת בדין בכור, ובעניין שונה מן הקודם, של "מרנא ורבנא משה ריש מתיבתא דמתא בריה דמרנא ורבנא יעקב", מובאת באור זרוע שם סי' תפ (ונכפף בסי' תשנב ס"ק ו), ועמנואל שם ייחסה אף היא לרב משה גאון. תא-שמע, שם עמ' 213, סבור אמנם שמדובר בראש ישיבת נרבנא במאה האחת עשרה (עליו ראה מו"ר רב"ז בנויקט, מרכז התורה בפירובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 5), אך הואיל ונאמר "ריש מתיבתא דמתא" (תא-שמע ציינו שם בסיומן קריאה), הרי זה לכאורה קיצור הלשון המלא "דמתא מחסיא", כדרך שמצינו בתשובה הראשונה; תיקון זה, בסי' תשנב ס"ק ו, מצוי במהדורה הרווחת בסוגריים רבועים, אך מן המהדורה החדשה של אור זרוע שם, מכון ירושלים תש"ע, עולה שכך הוא גם

אף רב האיי גאון הקדיש דיון להלכות בכור בספר המקח והממכר שלו, בקבעו: "הבכור קדושתו מרחם ונוהגת בזמן הזה";⁵⁶ ולא חילק כלל בין ארץ ישראל לחוצה לארץ. הרי"ף אמנם השמיט מהלכותיו את מסכת בכורות בכללה, אך הביא את דיני הבכור המפוזרים בתלמוד במקומותיהם, לרבות המעשים המלמדים על קדושת בכור בחו"ל.⁵⁷ אף מסורת ההלכה הארץ-ישראלית בתקופת הגאונים סברה כנראה, שדיני בכורות נוהגים אף בחו"ל.⁵⁸

מעתה בידינו הרקע הנדרש לעיון בעמדתו - או שמא עמדותיו - של הרמב"ם בפרשה זו.

ד. לתולדות שיטת הרמב"ם

אין ספק כי הרמב"ם פסק כר' עקיבא אליבא דרב חסדא, שבכור חו"ל אינו קרב כל עיקר.⁵⁹ אך באשר לשאלת קדושתו של בכור חו"ל מצינו חילופי נוסח בכל שלושת חיבוריו ההלכתיים: פירוש המשנה (חלה ד, יא), ספר המצוות (עשה עט) ומשנה תורה (הלכות בכורות א, ה).⁶⁰ המפרשים בחלקם היו מודעים לחילופי הנוסח שבשני החיבורים האחרונים, וסברו שיש להכריע כאן בין נוסח משובש לנוסח נכון.⁶¹ ברם

בכתבי יד. ואמנם לשון "מרנא ורבנא" לא מצוי בהבאותיו הבודדות של ר' משה מנרבונא (ראה בנדיקט שם), ואילו באשר לרב משה גאון מצאנוהו (בלשון "מרנא ורבנא משה ריש מתיבתא"), למשל, בסדר רב עמרם גאון, סדר פסח (מהדורת גולדשמידט, עמ' קיט); סביר אפוא, שבגאון הבבלי מדובר אף בענייננו.

56 ספר המקח והממכר, סוף שער נו (מהדורת רמ"י ליפקוביץ, בני ברק תשנ"ד, עמ' תל). וראה גם שם בתחילת השער: "ואשלים השער בעניין תורת בכור, לפי שקדושתו נוהגת בזמן הזה" (עמ' תכז). וראה כפתור ופרח (לעיל הערה 14), עמ' רנב: "ומגדולי הגאונים ז"ל פסקו שהבכור נוהג בחוצה לארץ". אלא שאין הדבר ודאי ש"גאונים" אלה גאוני בכל הם.

57 וראה הקדמת הרמב"ם להלכות בכורות שלו: "בשם קורא הדורות, אתחיל הלכות נדרים ובכורות, חברתים להשלים הלכות רבנו הרב הגדול ז"ל, שא"ל מהשמטותיו אשר בהלכותיו אינן נזכרות, אמנם מפני שהן נוהגות בכל מקום ובכל זמן, כתב מקצתן בתלמודנו מפוזרות". וראה רי"ף לביצה תתצז (דפוס וילנא יד ע"ב) ולחולין תשטז (ט ע"ב). השווה תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 207; ר"א נבנצל, "הרי"ף בעקבות הגאונים", בתוך י"א מובשוביץ (עורך), הספר: יובל ה-70 למוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ח, עמ' 491.

58 ראה מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' כח, ובמבואו שם, עמ' יא.

59 פירוש המשנה לחלה ד, יא ולתמורה ג, ה; הלכות בכורות א, ה.

60 ראה להלן הערות 61-69, 72.

61 ראה לדוגמה ר"י קורקוס בפירושו על אתר: "והר"א [=ראב"ד] נראה שהיתה לו נוסחא משובשת"; ר"י קארו, כסף משנה על אתר: "וכולם [=ראב"ד, רמב"ן, רשב"א ור"ן] שהביא שם ספר מוטעה נזדמן להם בדברי רבינו, והגרסא שכתבתי בדבריו היא הכתובה בספרינו והיא הנסחא האמיתית". הראב"ד הוא בהשגתו על אתר; הרמב"ן - לעיל הערה 42; הרשב"א - בתשובותיו א, סי' שלא, תכו, תרעט, ובמיוחדות לרמב"ן סי' קעד; והר"ן - לעיל הערה 42.

ההנחה ששיבוש בעלמא לפנינו מוקשית: מחד גיסא, נוסח משנה תורה המפקיע קדושה מבכור חו"ל מצוי לא רק בשורה של כתבי יד,⁶² אלא אף לפני הראשונים כך הייתה הגרסה;⁶³ קשה אפוא לתלותה בטעות בעלמא.⁶⁴ ומאידך גיסא, אף הנוסח המנוגד מסתייע בעדות מן המעלה הראשונה – נוסח משנה תורה בטופס שעליו הייתה מצויה חתימת הרמב"ם, המאשר שהוגה מספרו האישי;⁶⁵ ואילו מצטרפים כתבי היד

62 ראה ילקוט שינויי נוסחאות במשנה תורה, מהדורת פרנקל על אתר.
63 נוסף על הראשונים שנזכרו לעיל בהערה 61 ראה ילקוט שינויי נוסחאות שם, ולציוניהם מן המאירי יש להוסיף את חיבורו לחולין קלו ע"ב. [וראה חידושי חת"ם סופר על י"ד מצוות (בסוף חידושי חת"ם סופר על כתובות, ברוקלין תשט"ו, מח ע"ג), שסבר כי הלשון גדולי המגיהים שבמאירי לבבא קמא יב ע"ב עניינו הגרסה המוגהת ברמב"ם! בזמנו של בעל חת"ם סופר עוד לא יצאו לאור חיבורי המאירי בכללם, ולא יכול היה לידע ש"גדולי המגיהים" הוא אחד מכינויי השגורים לראב"ד, ואין זו "הגהה" במובן תיקון נוסח, אלא בהוראת השגה. להוראה זו ראה מאמרי "להשגה החדשה של הראב"ד למשנה תורה", סיני צו (תשמ"ה), עמ' רסב-רסד.] וראה עוד כפתור ופרח (לעיל הערה 14), עמ' רנא-רנב. על שיטת רלב"ג ראה להלן נספח א. אופיינית היא דרכו של ר"ח הלוי מבריסק, שביקש לבאר את השגת הראב"ד (לעיל הערה 61) לפי כל אחת משתי הגרסאות ברמב"ם (חידושי על הרמב"ם, הלכות מעשר שני א, יד); וכבר העיר כנגדו בעל חזון אי"ש: "מלשון הר"א מבואר שהיה גרסתו בר"מ כגרסה שהביא הטור ושאר ראשונים, ולא יתכן לפרש השגת הר"א בגרסה דין כלל!" (גליונות חזון אי"ש על חידושי ר"ח הלוי שם, ירושלים תשל"ד).

64 וכדברי רי"מ עפשטיין (לעיל הערה 48), סעיף ו: "ותימה גדולה שהראב"ד, שהיה בזמנו של הרמב"ם, והרמב"ן והרא"ש והרשב"א והטור, שהיו סמוכים לזמנו, לכולם נזדקק טעות בנוסחת הרמב"ם?"!

65 ב"ספר כתיבת יד קדמון" שהביא בעל מעשה רקח על אתר כתוב "מצאתי שהעיד בעל מגדל עוז שכך מצא כתוב בנוסח מוגה בחתימת רבינו", והכוונה לגרסה המפקיעה בכור חו"ל מכל המצווה. (בידינו לא מצוי מגדל עוז על חלק זה של משנה תורה, אך קימו ידוע; וראה י"ש שפיגל, "על שניים מפרשי משנה תורה לרמב"ם: מגדל עוז ומגיד משנה", בתוך צ' הבר וכ' כהן [עורכים], מברכת משה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבוד רנ"א רבינוביץ, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 939 והערה 58). עותק זה של משנה תורה, שהרמב"ם חתום עליו בכתב ידו שהוגה מספרו (ואיננו העותק שבידינו לספרים מדע ואהבה בכ"י אוקספורד 577), מצא בעל מגדל עוז בעלותו ארצה, כפי שהעיד בשורה של מקומות (נאספו בידי שפיגל שם, עמ' 959-960 הערות 168-169). ואמנם בקולופון של כ"י אוקספורד 602 לספרי עבודה וקרבנות (כתב יד מזרחי, כנראה מן המאה הארבע עשרה; הוא כ"מ בילקוט שינויי נוסחאות שבמהדורת פרנקל, שבראש ספר עבודה פריטיו משובשים, אך תוקנו בשתיקה בראש ספר קרבנות) מוסר הסופר, ר' נתן הלוי ב"ר מרדכי, שהגיהו מעותק שעליו חתום הרמב"ם בכתב ידו: "הוגה מספרי, וכתב משה ברכי מימון ז'צ"ל", ובמקומו נכתב בכתב יד זה תחילה "מצות בכור בהמה אינה נוהגת אלא בארץ [...] אלא הרי הוא כחולין", ובין השורות הוגה: "נוהגת בארץ ובחוצה לארץ", אך הלשון "הרי הוא כחולין" שבהמשך לא הוגה לפי זה; ראה ילקוט שינויי נוסחאות במשנה תורה, מהדורת פרנקל על אתר, וכן רמב"ם מדויק, על אתר.

התימניים ועדים נוספים.⁶⁶ אף זו: ר"י קורקוס בפירושו על אתר העיד על תשובה של הרמב"ם בערבית, המאשרת גם היא נוסח זה.⁶⁷

כיוצא בזה באשר לספר המצוות: הגרסה שלפיה לא הופקע בכור חו"ל אלא מהבאה והקרבה, אבל קדושה יש בו להיאכל דווקא במומו, מצויה בכתבי היד הערביים של ספר המצוות – הן זה שממנו העתיק רדב"ז בתשובותיו (חלק ה, לשונות הרמב"ם סי' רג), הן אלה שנדרפסו בידי מ' בלוך במהדורתו (פריס תרמ"ח) והן אלה שנדרפסו בידי ר"י קאפח במהדורתו (ירושלים תשל"א); אך גם הגרסה המנוגדת, המפקיעה מבכור חו"ל כל קדושה, עולה בעדים מעולים, כגון ספר המצוות שעמד לפני הרמב"ן,⁶⁸ וכן אלה שעמדו לפני מתרגמי ימי הביניים.⁶⁹

מבוכה טקסטואלית זו מסולקת מכוח גילוי כתב ידו של הרמב"ם לפירוש המשנה, כי בפירוש מסכת חלה שם ניכרים לעין שני שלבים בכתבתו. תחילה כתב:

קאלוא פי ספרי:⁷⁰ "יכול יהא אדם מעלה בכורות מחוצה לארץ לארץ? ת"ל 'ואכלת לפני ד' אלהיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך ובכורות בקרך וצאנך' – ממקום שאתה מביא מעשר דגן אתה מביא בכורות, מחוצה לארץ לארץ שאין אתה מביא מעשר דגן אין אתה מביא בכורות".

וכך נסתיים הפירוש. אבל בגיליון הוסיף הרמב"ם בכתב ידו:⁷¹

66 ראה ילקוט שינויי נוסחאות שם, וראה להלן ליד ציון הערה 122.
67 תשובה ערבית שכזו לא שרדה בידינו, אך ראה תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סי' שלט, ותא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 206 והערה 13.
68 השגות הרמב"ן לספר המצוות שלרמב"ם, הקדמה לפרטי העשין, בתוך ספר המצוות מהדורת פרנקל, עמ' רג. (במהדורת רח"ד שעוועל, ירושלים תשמ"א, עמ' קמט, חסר המשפט הפותח).
69 תרגומו של ר' משה נ' תבון נדפס מכתבי יד במהדורת העליר; ויש להזכיר את עדותו של נ' תבון כי הגרסה הערבית שממנה תרגם הגיעה אליו ממזרים, מביתם של צאצאי הרמב"ם; ראה הקדמתו לתרגום, מהדורת העליר, עמ' כו. תרגומו של ר' שלמה נ' איוב מצוי בכתבי יד (טובים שבהם צוינו במאמרי "כמעין המתגבר: ספר המצוות לרמב"ם כביטוי להתפתחות חשיבתו ההלכתית", בתוך א' ארליך ואחרים [עורכים], על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח, עמ' 154 הערה 13), ומתרגום זה שואב לרוב ר' דוד הכוכבי בהבאותיו מספר המצוות שעליהן בנוי ספרו ספר מצוה, ירושלים תשמ"ג (וראה מאמרי שם, עמ' 157 והערה 25); בעשה קעו (עמ' רלז-רלח) אכן צוטט ספר המצוות בנוסח זה. וראה להלן הערה 129.

70 היינו: אמרו בספרי.

71 הספקות שהועלו באשר לאוטוגרפיות של כתב היד (וכיום מקובל, כידוע, שאין בהם ממש) נתייחסו לנוסח הפנים דווקא, אך הכול הודו שהתיקונים שעל כתב היד נכתבו בעצם ידו שלרמב"ם; וראה י' בלאו, "האמנם יש בידינו טופס של פירוש המשנה בעצם כתב ידו של הרמב"ם?", תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 537-538.

יעניי אנה לא יקרב כל חכם בכור חוצה לארץ אן יאכל במומו.⁷²

ותרגם ר"י קאפח במהדורתו: "ר"ל שאינו קרב, אלא דין בכור חוצה לארץ שייאכל במומו". משמציפס אנו את העולה מפירוש המשנה לחילופי הנוסח דלעיל בספר המצוות ובמשנה תורה, עולה בבירור כי שני שלבים הם בתולדות חשיבתו שלרמב"ם: תחילה קבע שמצוות בכור אינה נוהגת כל עיקר בחוצה לארץ, כפשוט ההיקש למעשר (שאינו נוהג כל עיקר בחו"ל); כך כאמור כתב תחילה בפירוש המשנה, אך גם בספר המצוות ובמשנה תורה, והוא הנוסח האחד שנשתמר בידינו לשני ספרים אלה (כגרסתם שעמדה לפני הראשונים). אך לאחר כתיבה ראשונה של משנה תורה חזר בו הרמב"ם, ותיקן על פי זה את כל שלושת חיבוריו: בגיליון פירוש המשנה הוסיף שרק ההבאה מחו"ל אינה נוהגת, אך קדושת הבכור במקומה עומדת אף בחו"ל, ולכך אינו נאכל אלא במומו. וכך תיקן גם בספר המצוות ובמשנה תורה, והוא הנוסח השני שבידינו (כגרסת כתבי היד הערביים בספר המצוות⁷³ וכ"י משנה תורה שהוגה מטופסו של הרמב"ם).⁷⁴ ההכרעה בחילופי הנוסח בכתבי הרמב"ם – בפרשה זו כבמקומות נוספים – איננה אפוא בין משובש לנכון, אלא בין מוקדם למאוחר.⁷⁵ קודם שנדון בשיטותיו המתחלפות שלרמב"ם לגופן, נעיין בהצעה אחרת שהועלתה בסדר דעותיו.

ה. שיטת ר' ישמעאל בן חכמון וטיב זיקתו לרמב"ם

על החזרה שחזר בו כאן הרמב"ם כבר עמד – קודם לאחרונים⁷⁶ – ר' ישמעאל בן חכמון, איש מצרים במאה השלוש עשרה למנינים, בפירושו לביצה שהובא מכתב

72 ר' אדלמן (עורך), פירוש המשנה לרמב"ם, מהדורת צילום של כתב ידו, א, קופנהגן תשט"ז, עמ' 243.

73 על כך שזוהי החלוקה הרווחת בין עדי ספר המצוות (מהדורה קמא עמדה לפני הרמב"ם, ואילו מהדורה בתרא עולה מכתבי היד הערביים) ראה במאמרי "לתולדות פרשנותו של פרשיות מעשר: בין מגילת המקדש לחז"ל", תרביץ עב (תשס"ג), עמ' 99 הערה 70, ובמצוין שם.

74 ושאר כתבי יד המצטרפים אליו (ראה ילקוט שינויי נוסחאות שם). הגרסה בדפוסים המאוחרים (מיינציא של"ד ואילך), "הרי הוא כחולין וזו"י אכל במומו", היא הכלאה מוטעית של שתי המהדורות ("הרי הוא כחולין" – מהדורה קמא; "י"אכל במומו" – מהדורה בתרא), כפי שכבר ציין בעל חזון אי"ש (ערלה, סי' י"א ס"ק יז), אף שלא ידע שמהדורות הן, וסבר שחילופי גרסאות כאן, שיש להכריע בהם כגרסת הראשונים; עיין שם. לפירוט הנתונים באשר להכלאה זו ראה ילקוט שינויי נוסחאות שם (ולא ציינו לחזו"א).

75 ראה מאמרי "לאופייה של פרשנות הרמב"ם לפרשיות הלכה שבתורה: בין נאמנות לתלמוד לבין צורך ההגנה עליו", *Maimonidean Studies* 5 (2008), חלק עברי, עמ' ו, ובמצוין שם.

76 שצינו לעיל בהערות 4-5.

יד בידי ר' מסעוד חי רקח בחיבורו מעשה רקח לרמב"ם שם (ליוורנו תרכ"ג).⁷⁷ ברם רי"ש בן חכמון קובע, שכיוון החזרה היה הפוך! לפני החכם עמדו פירוש המשנה וספר המצוות רק בנוסח אחד: בראשון נקבע שיש קדושה בבכור חו"ל, ובאחרון הדבר נשלל. לפיכך קבע רי"ש בן חכמון, שסדר דעותיו של הרמב"ם הוא כסדר כתיבת ספריו: תחילה סבר הרמב"ם שבכור חו"ל קדוש להיאכל במומו, כבפירוש המשנה (בנוסח שעמד לפני רי"ש בן חכמון); אך לאחר מכן החליט הרמב"ם שאין כלל קדושה בבכור חו"ל, וכך כתב בספר המצוות (בנוסח שעמד לפני רי"ש) ובמשנה תורה. בספר אחרון זה מכיר גם רי"ש בן חכמון חילופי נוסח, אך לדעתו הנוסח החלופי – שיש קדושה בבכור חו"ל – יסודו בהגהת מי שסברו "לתקן" את משנה תורה על פי האמור בפירוש המשנה; ולא ידעו ה"מתקנים" שכבר חזר בו הרמב"ם בסוגיה זו, כעולה מספר המצוות.

פרופ' תא-שמע ייחס חשיבות גדולה לדברים אלה של רי"ש בן חכמון, לפי שסבר כי חכם זה "היה מחכמי מצרים בזמן הרמב"ם, וכנראה מן הלומדים עימו בביתו";⁷⁸ ואם חכם שכזה, שהכיר את משנת הרמב"ם מביתו פנימה, קובע שכך היה סדר הדברים, כבר קשה להכריע להפך על פי הנתונים לדליל.⁷⁹ אלא שבאמת אין כל ראיה לסברת תא-שמע על זיקתו הישירה של רי"ש בן חכמון לרמב"ם. אין בכל שרידי חיבוריו שנדפסו עד כה ביטוי לקשר ישיר וחי עם הרמב"ם, ואדרבה – הרושם הברור הוא הפוך. שהרי תורת הרמב"ם עומדת ביסוד פירושיו של רי"ש בן חכמון בכללם,⁸⁰ אך בולט הדבר שאין הוא ניזון אלא מפי

77 מובאה זו מלמדת על פירוש רי"ש בן חכמון לכיצה (כלשון בעל מעשה רקח שם: "מצאתי להרב ישמעאל נ' חכמון שכתב בפירושו למסכת י"ט"); יש להוסיפה לציוניו של ר"א גבאי, "פירוש רבי ישמעאל בן חכמון למסכת מגילה", חצי גבורים ח (תשע"ה), עמ' פ, בעניין זה.

78 תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 205. וראה להלן הערה 85.

79 תא-שמע (שם, עמ' 206) העלה אף שיקול נוסף לטובת ההנחה שסדר דעותיו הוא כרי"ש בן חכמון, אך עליו ראה להלן נספח ב.

80 וראה רחמ"י שטיינברג, מבוא לפירוש רי"ש בן חכמון לרי"ף עירובין, בני ברק תשל"ד; רא"כ ליברמן, שרידים מפירושי הראשונים לשבת, ניו יורק תשמ"ח, עמ' כד; ר"מ הרשור, מבוא לחידושי רי"ש בן חכמון לרי"ף ב"ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 11-12; ר"א הורביץ, מבוא לחידושי רי"ש בן חכמון לרי"ף גיטין, שם, עמ' ז; הנ"ל, "מבוא לחידושי רי"ש בן חכמון לרי"ף שבת", העמק ג (תש"ס), עמ' קעח-קפ; י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: ארצות המזרח, פרובנס ומאסף, בעריכת י' חובב, ירושלים תש"ע, עמ' 82; ר"י שטרן, "קטע מפירוש ר' ישמעאל בן חכמון על מסכת תענית", חצי גבורים ז (תשע"ד), עמ' קו; ר"א גבאי, "פירוש רבי ישמעאל..." (לעיל הערה 77), עמ' עז.

כתבה: הוא מתדיין רבות בפירוש דברי הרמב"ם,⁸¹ ואף בגרסתם,⁸² הוא שולל ייחוסה של תשובה אחת לרמב"ם מפני ששתק מן הדבר במשנה תורה⁸³ – ובכל אלה אין לו אלא הספר שלפניו, בלא שיכול להישען על ידיעות בלתי אמצעיות כלשהן מפני הרמב"ם או בני ביתו. אף זו: את הרי"ף הוא מכנה "רבנו הרב", ואילו כינויו הרווח לרמב"ם הוא "הר"ם במז"ל", וכן "הגאון", ואף "זה הגאון".⁸⁴

דומה שהנחת תא-שמע על מציאותו של רי"ש בן חכמון בבית הרמב"ם לא עלתה אלא משימושו בפירושי התלמוד של הרמב"ם, שמעולם לא יצאו לאור באופן רשמי,

81 ראה לדוגמה פירוש בבא בתרא, עמ' פט: "והר"ם במז"ל פסק כר' חנינה ור' ירמיה שכן כתב [...] ולא כתב [...] אלא נראה מדבריו [...] שהרי אמר [...] ואמר כמו כן" וכו'; שם, עמ' קלב: "יש מי שטועה ואומר שזה שאמר הר"ם במז"ל בהלכותיו [...] ואין זו סברת הגאון [...] שהרי הוא אומר אחרי כן [...] מכלל שאינו אומר [...] ואין בזה ספק, שהרי בביאור אמרו בתלמוד" וכו'; שם, עמ' רמ: "והנראה מדברי הר"ם במז"ל [...] ולפי דבריו זה שאמרנו [...] כך מתפרש [...] וראיה לדבריו" וכו'; פירוש שבת, עמ' רז: "והר"ם במז"ל לא כתב 'וטומנין את השליא', ושוא לא נראה לו זה מדרך הרפואה". בהערה האחרונה יש עמידה על קו שחוקרים העלו מדעתם (ראה י' ליינגר, דרכי המחשבה ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשכ"ה, עמ' 118 ואילך), ובולט הדבר שכמותם לא יכול היה רי"ש לברר את הדבר עם בעל הדברים או עם אנשי ביתו.

82 ראה לדוגמה פירוש עירובין, עמ' מז: "ובהלכות הר"ם במז"ל כתוב 'וחמשה אגוזין', וכל ספר שהגיע לידי 'חמשה אגוזין' מצאתי כתוב בו, ותמה הוא זה – בתלמוד כתוב 'ועשרה אגוזין'; שם, עמ' רכב: "והר"ם במז"ל כתב שכופין אותו, ויש נוסחאות מהלכותיו שכתוב בהן 'מטעין אותו' [...] והדין והאמת עם הנוסחאות שכתוב בהן כופין אותו, וזה הוא שכתב הגאון" וכו' (הערה 227 שם נובעת מאי ידיעת דרכו של המחבר לכנות את הרמב"ם "הגאון"); פירוש בבא בתרא, עמ' קצ: "ובהלכות הר"ם במז"ל מצאתי כתוב בכל הספרים שהגיעו לידי [...] וזה תמה הוא [...] ונראה לי שלא כתב הגאון 'או היתה לו ספינה ביס', שדבר שאין לו טעם הוא מדרך הגרסא". אבל גרסה זו ששלל רי"ש בן חכמון מצויה בכל העדים, לרבות כ"י אסקוריאל G III 2 (מועתק במהדורת רנ"א רבינוביץ לשם, הלכות נחלות ג, א, ירושלים תשס"ג), שסופרו הוא ר' שלמה הלוי ב"ר שמואל הדיין (כנראה הוא ר' שמואל ב"ר סעדיה, חבר בית דינו של הרמב"ם): סופר זה מאשר בקולופון שכתב היד הושווה לעותק שבכתב ידו האישי שלרמב"ם ("נסכה אלצאל"; ראה צילום במבוא למהדורת רבינוביץ, וראה מאמרי "לנוכרי תשיך": לתולדות שיטת הרמב"ם", בתוך ב' איש-שלום [עורך], בדרכי שלום: עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג, ירושלים תשס"ז, עמ' 572 הערה 37).

83 פירוש גיטין, עמ' נ: "יש מי שייחס הוראה זו [שבתשובות הרמב"ם מהדורת בלאו, ס' רצד] הגאון להר"ם במז"ל, ואני אומר שאינה הוראתו, שאילו היתה סברתו היה מבאר אותה בהלכותיו, שזה דבר שצריך ביאור הוא עד מאוד, מפני שנחלקו בו הדעות". אך באמת קשה לפקפק בבעלות הרמב"ם על התשובה, שהרי זו הובאה בשמו בידי ראשונים הרבה, מחלב, מספרד ומפרובנס (ראה הערות בלאו בראש התשובה), וכן מראים תוכנה ולשונה.

84 דוגמאות לשני הלשונות הראשונים כבר עלו לעיל בהערות 81-83, וללשון "זה הגאון" ראה, לדוגמה בעלמא, פירוש שבת, מהדורת הורביץ, עמ' קפה; פירוש עירובין, עמ' רנ; פירוש ב"ב, עמ' סד, קג, קע, רפג. וראה עוד שם, עמ' רפב: "ואין בין דברי אלו הגאונים זל' חלוקה" – ו"הגאונים" הם הרי"ף והרמב"ם.

ולכך לא היו נגישם - במצבם הגולמי - אלא לבאי ביתו של הרמב"ם.⁸⁵ ברם בכך אין ראייה: תחילה לא מצינו לרי"ש בן חכמון מביא את פירושי התלמוד שלרמב"ם אלא במקום אחד,⁸⁶ ושם היה בידו למצוא את הדברים בלא לעיין במקורם: פסקה זו מפירוש הרמב"ם לתלמוד הועתקה בידי מחותנו שלרמב"ם, ר' חננאל ב"ר שמואל,⁸⁷ בפירושו לעירובין.⁸⁸ אך יתרה מזו: שימוש במחברות פירושי הרמב"ם לתלמוד ידוע לנו מחכמים שאין ספק בהיותם מאוחרים לימי הרמב"ם, בין חכמים מחוץ למצרים שהגיעו אליה ועיינו אצל יורשי הרמב"ם בפירושיהם לתלמוד,⁸⁹ ובין חכמי מצרים, עד

85 ראה י"מ תא"שמע, כנסת מחקרים: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 310. ואמנם בדברים שיצאו מעיזבוננו לאחר פטירתו כתב תא"שמע: "מחבר זה [=רי"ש בן חכמון] שייך לחוג הפנימי של הרמב"ם ובני ביתו [...] ספרו חדרו כולו השפעת הרמב"ם, מפי כתביו וקצת מסורות בעל פה שרווחו בקרב בני חוג זה [...] ככל הנראה לא זכה המחבר להיות נמנה עם תלמידי הרמב"ם עצמו, אך פרט לכך נהנה מכל הפריבילגיות האחרות שעמדו לימינם של בני חוג זה, כולל העיון בספר הפירושים שכתב הרמב"ם עצמו לתלמוד" (לעיל הערה 80). חזר בו אפוא החכם מטענתו שרי"ש תלמיד ישיר לרמב"ם, אך גם "מסורות בעל פה" מן הרמב"ם אינן מצויות כל עיקר בחיבוריו; היסוד היחיד לזיקת מישרין לרמב"ם הוא אפוא "העיון בספר הפירושים שכתב הרמב"ם", אך על כך ראה מיד בסמוך.

86 פירוש עירובין, עמ' צג: "אמר הר"ם במז"ל בפירוש שעשה לגמרא דעירובין" וכו'. בפירוש ב"ב, עמ' ה, נאמר: "כתב הר"ם במז"ל 'שהן ארבעה טפחים' - כשתמדרוך מן הקלת, והוא כמו קפיפה של עץ שהקמח יורד לתוכו" וכו'; המהדירים, שלא מצאו את הרישא בכתבי הרמב"ם, הניחו שמדובר בפירושו לתלמוד (מבוא, עמ' 20). ברם נוסף לכך שאין בידינו שרידים מפירוש זה לבבא בתרא (בירור היקפם של שרידי פירוש הרמב"ם לתלמוד בא בנספח א למאמרי "הרמב"ם כמפרש דברי עצמו", ספונות, ס"ח ח [כג], תשס"ג, עמ' 146-159, ועל ב"ב ראה שם עמ' 157), הרי לשונו בציניו לפירוש התלמוד בעירובין מורה שמקור מיוחד זה טעון ציון; הלשון הסתמי שבכאן, "כתב הר"ם במז"ל", המשמש את רי"ש תדיר להבאות מכתביו המצויים שלרמב"ם, אינו עשוי אפוא לכך. ואמנם ככל ספרו המקיף של רי"ש לבבא בתרא אין ולו הבאה אחת מפירוש זה. נראה אפוא שלשון "כתב הר"ם במז"ל" מוסב על פירוש המונח קלת: הרמב"ם פירשו בהלכות מכירה כה, ה ממש בלשון שהביא רי"ש: "הכלי שהקמח יורד לתוכו, שהוא כמו קפיפה של עץ" [קפיפה המצוי בפירוש רי"ש הוא שבא בכתבי היד התימניים שלרמב"ם; בשאר עדים: כפיפה].

87 ראה ש"ד גויטיין, "ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב"ם", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 371-395; י' ינון (פנטון), "עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין גדול החסידים", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 77-107.

88 פירוש רבינו חננאל בן שמואל על עירובין, מהדורת ש' קליין, ירושלים תשנ"ו, עמ' ערב-רעג, וראה הערות המהדיר שם. והשווה רמ"ל זק"ש, חידושי הרמב"ם לתלמוד, ירושלים תשכ"ג, עמ' קכ-קכב. (ספקו של זק"ש, שם הערה 9, בדבר זהות הפירוש, מיוסד על ההנחה שהרמב"ם חיבר שני מיני פירושים לתלמוד, בערבית ובלישנא דרבנן - אך הנחה זו אינה בת קיום: פירושי התלמוד לא נכתבו אלא בלישנא דרבנן, כעדותם המשולבת שלרמב"ם עצמו ושל שרידי החיבור; וראה מאמרי [לעיל הערה 86], עמ' 129 הערה 55).

89 ראה מאמרי שם, עמ' 152 הערה 136, על ר' שמואל שקייל, שהגיע מצרימה מפרובנס בשלהי המאה השלוש עשרה והעתיק מפירושי התלמוד שלרמב"ם; ושם, עמ' 156 והערה 155, על ר' אשתורי הפרחי, שעשה כן בהגיעו שמה במאה הארבע עשרה.

המאה השש עשרה, ששרידי החיבור נתגלגלו לידיהם.⁹⁰ אפילו ראה ר"ש בן חכמון משהו מפירושים אלה, אין בכך אפוא כל ראייה להקדימו לימי הרמב"ם. ענייננו איננו אפוא אלא חיזוק נוסף למסקנה, שר"ש בן חכמון לא היה מרואי פני הרמב"ם: הרי האוטוגרף של הרמב"ם לפירוש המשנה בידינו, ושם גלוי הדבר לעין שקדושת בכור חו"ל לא ניתוספה אלא במאוחר – אך ר"ש בן חכמון אינו מודע לכך. אין ספק אפוא שעלינו לאחוז בעדותו הברורה של כתב ידו של הרמב"ם, ולדחות מפניה את סברת ר"ש בן חכמון. תחילה סבר אפוא הרמב"ם שאין כלל קדושה בבכור חו"ל, ולאחר מכן הודה כי אף שאינו קרב, מכל מקום קדושה יש בו ואינו נאכל אלא במומו.

ו. שיטות הראשונים בביאור דעתו הראשונה שלרמב"ם

מן האמור לעיל (סוף סעיף ג) עולה, כי דעתו הראשונה שלרמב"ם מצויה בניגוד חריף לתלמוד: בשורת מעשים המסופרים בתלמוד מפורש, שהאמוראים נהגו אף בבבל בככורה.⁹¹ מעשים אלה מאפשרים לכאורה אחת משתיים: אפשר שר' עקיבא אף הוא מודה שקדושת הבכור בחו"ל במקומה עומדת, ולא נשללה אלא הקרבתו; ואפשר שאף כי ר' עקיבא שולל מבכור חו"ל כל קדושה, הרי האמוראים הכריעו כר' ישמעאל. אך בשיטתו הראשונה לא נסתפק הרמב"ם בהכרעה כר' עקיבא לעניין שלילת הקרבתו של בכור חו"ל,⁹² אלא קבע שאין בבכור זה כל קדושה: "הרי הוא כחולין". כיצד אפוא הכריע נגד האמוראים?

ארבעה ראשונים בשלוש ארצות אימצו את שיטת הרמב"ם הראשונה, והוצרכו להתמודד עם קושי מכריע זה.⁹³ בספרד כתב בעל החינוך (עשה יח), שאף כי מן התורה אין קדושת בכור בחו"ל, הרי מדרבנן היא נוהגת אף שם.⁹⁴ אף ר"מ המאירי

90 ראה מאמרי שם, עמ' 157 והערה 161, על עדויותיהם של ר' משה אלאשקר ור' בצלאל אשכנזי.

91 ראה לעיל הערה 52; ועיין רמב"ן, הלכות בכורות, סוף פרק ה. וראה להלן.

92 על דבריו התמוהים של בעל כסף משנה, הלכות כלים יח, יג והלכות סנהדרין יח, א, כאילו לדעת הרמב"ם ר' ישמעאל רבו של ר' עקיבא היה ואין הלכה כר' עקיבא נגדו, כבר עמדו; ראה למשל שו"ת נודע ביהודה, תניינא, אבן העזר, סי' קמח. לאמתו שלדבר הרמב"ם סבר להפך, שר' ישמעאל תלמידו של ר' עקיבא היה; ראה פירושו למשנת עדיות ב, ו והקדמתו למשנה תורה. ואף על כך כבר תמחה. ראה למשל הגהות יעב"ץ לעדיות שם: "מי אמר זה?" ואכמ"ל.

93 רלב"ג, שבתחילה אימץ אף הוא שיטה זו (ראה להלן נספח א), לא ראה כנראה צורך להתמודד עם קשייה התלמודיים במסגרת פירוש לתורה. ר"ש שרייבר (בית שלמה, ב, ירושלם חש"ד, בסוף הספר [עמ' רסב]) הציע, שכשיטה ראשונה של הרמב"ם סבור אף בעל הקינה "אלי ציון", בקוננו על ביטול הבכורות; אך בקינה האמורה לא מדובר בבכור בהמה טהורה אלא ב"פדיוני בכוריה", ופדיון הבן ופטר חמור נוהג לכולי עלמא גם בחוץ לארץ, ואין לזה כל עניין לשיטת הרמב"ם הנידונה.

94 ספר החינוך, מצווה יח. בעל מנחת חינוך שם, ס"ק כה, כתב שכך גרס בעל החינוך ברמב"ם,

בפרובנס סבר כן, אך הגביל תקנת חכמים זו דווקא לארצות הסמוכות לארץ ובזמן שהישיבות קבועות שם.⁹⁵ הרי אפוא פשרה בין התלמוד לרמב"ם: התלמוד מספר על המציאות – וזו נקבעה מדרבנן; ואילו הכרעתו העקרונית שלרמב"ם אינה אלא מדין תורה. אך פתרון זה לא יועילנו לשיטת הרמב"ם עצמו, שבמהדורתו הראשונה פטר בכור חו"ל מכול וכול, ולא חייבו שם – גם במקומות הסמוכים לארץ – אפילו מדרבנן. שיטה חדשה העלה אפוא רי"ש בן חכמון במצרים: לדעתו כל המעשים האמורים בתלמוד והמלמדים על ניהוג הבכור לא אירעו אלא בארץ.⁹⁶ אלא שהדברים מתמיהים הרבה: המעשים שבתלמוד עוסקים ברב חסדא (חולין מד ע"ב), ברבא (ביצה כז ע"ב),⁹⁷ ברב מרי בר רחל (בכורות ג ע"ב), במר זוטרא וברב אשי (תמורה ח ע"ב) – כולם חכמים בבליים מובהקים!⁹⁸

דרך נוספת הציע בפרובנס ר' אברהם מן ההר, שדיונו בעניין, במסגרת פירושו שבכתב יד לחולין, עתיד לראות אור בקרוב.⁹⁹ ר"א מן ההר, כרוב הראשונים, אינו מודע לשינוי דעתו של הרמב"ם, והוא מאמץ את שיטתו הראשונה, שאין כל קדושה בבכור, אף לא מדרבנן. אשר למקורות התלמודיים המלמדים את ההפך, הרי הוא מעמידם באוקימתות שונות, כגון שמדובר בבכור ארץ ישראל שיצא לחו"ל, או שהדברים נאמרו רק להחמיר כשיטת ר' ישמעאל, אך ההלכה כר' עקיבא. ואף על פי שר"א מן ההר לא ציין זאת, הרי אחת מן הדרכים שהציע אכן נקוטה בפירוש בידי הרמב"ם. שכן בבכורות לו ע"ב גרסין: "התרת בכור בחוץ לארץ על פי שלושה בני

אך אין לכך יסוד בעדי הנוסח שלרמב"ם, ומסתבר שזו פשרה שאימץ בעל החינוך, כדי ליישב את שיטתו העקרונית שלרמב"ם עם המפורש בתלמוד (ולא כתא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 208 הערה 15). אכן במצווה שצג הביא בעל החינוך את שיטת הרמב"ם כמות שהיא (כשם "קצת המפרשים") – בלא להוסיף שמדרבנן חייב אף בכור חו"ל. אלא שכבר ראשוני האחרונים ייחסו את שיטת בעל החינוך לרמב"ם; ראה שו"ת מהר"י ברונא, סי' רמה. רמ"מ כשר (לעיל הערה 32), עמ' קצב, צירף לשיטת בעל החינוך את האמור בהגהות מרדכי, חולין סי' תשמב (וכן באנציקלופדיה תלמודית, ערך "בכור בהמה טהורה", הערה 78); אך נראה שהדברים אינם אמורים כלל בעצם קדושת הבכור, אלא באיסור להטיל בו מום; עיין שם.

95 ר"מ המאירי, מגן אבות, עניין טו (מהדורת ר"י כהן, ירושלים תשמ"ט, עמ' קמג). וראה חת"ם סופר (לעיל הערה 63), שכיוון מדעתו לאפשרות זו; עיין שם.

96 רי"ש בן חכמון, לעיל ליד ציון הערה 77.

97 כאן היה מקום ליישב על פי גרסת כ"י גטינגן 3 שם, ר' אבא, והמכוון יהיה אפוא לחכם ארץ-ישראלי. אכן רבא, רבה (כגרסת ר"ח וכ"י הספרייה הבריטית 400 שם) ור' אבא מתחלפים הרבה; וראה ציוניו של י' זוסמן, סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ט, עמ' 266 ואילך, הערה 95.

98 רי"ש בן חכמון שם לא נתייחס כלל למעשים ברב חסדא, במר זוטרא וברב אשי; ובאשר לרב מרי בר רחל כתב שאף כי מצאנו לחכם זה בבבל, המעשה הנדון היה בארץ ישראל. ברם בשום מקום לא מצאנוהו לרב מרי בר רחל בארץ ישראל.

99 ראה לעיל הערה 21.

הכנסת". הלכה זו מתיישבת בפשטות לשיטת הסבורים שיש קדושת בכור בחו"ל, אך לדעת הרמב"ם בשיטתו הראשונה מה מקום לדון בהתרת בכור חו"ל – שעה שאין כלל מה להתיר? תשובה לכך סיפק הרמב"ם עצמו, שכך הביא הלכה זו (הלכות בכורות ג, ב):

בכור שיצא לחוצה לארץ, ונפל בו מום מובהק, הרי זה נותר על פי שלושה בני הכנסת.

לא מדובר אפוא בבכור שמעיקרו בחו"ל, אלא בבכור ארץ-ישראלי שיצא חוצה לארץ. ר' ישמעאל בן חכמון הביא מכאן ראייה לשיטתו, שמסקנת הרמב"ם היא כי בבכור חו"ל אין כלל קדושה: לפיכך אין כל עניין במום שנפל בו, שהרי מתחילה אינו אלא חולין גמור; ואין לדון אלא בבכור ארץ-ישראלי, שיש בו קדושה, אלא שיצא לחו"ל.¹⁰⁰ אך כיוון שנתברר (לעיל סעיפים ד-ה) כי שיטתו האחרונה שלרמב"ם מקיימת בכור אף בחו"ל, הרי לפנינו דוגמה נוספת לתופעה שכבר תועדה לא פעם: תיקונו של הרמב"ם לאחר שחזר בו אינם אלא בגדר טלאים על גבי הנוסח המקורי, שבעיקרו כבר לא זו ממקומו;¹⁰¹ לפיכך התמקדו תיקונים אלה במקום העיקרי הדין בנושא, ולא תמיד זכר הרמב"ם או מצא לנכון לתקן את המקומות המשניים שבהם נזכר הדבר אגב אורחא, בפרט כאשר אין יוצאת מכך חורבא של טעות ממשית.¹⁰² ובענייננו, הרי מהדורה קמא של משנה תורה נכתבה על יסוד הדעה שאין כלל קדושה

100 ר"ש בן חכמון (לעיל ליד ציון הערה 77). אף ר"י קורקוס על אתר כתב שהאוקימתא לבכור שיצא לחו"ל אינה אלא לפי הדעה שאין כלל קדושת בכור בחו"ל, אלא "כיון שנתבאר שאותה נוסחא משובשת, ממילא שגם זה טעות!" וראה גם מהרי"ט אלגזי על הלכות בכורות, פרק ה אות נ, ד"ה והנה (דפוס וילנא מח ע"ב). ברם לא מצינו כל חילופי נוסח בהלכה זו, כפי שכבר צוין בילקוט שינויי נוסחאות ברמב"ם מהד' פרנקל שם. בעל כסף משנה שם ביקש לומר שהרמב"ם נקט "שיצא לחו"ל" לרבותא, ללמד שאף במקרה זה יותר באותה דרך, וכל שכן כשמעיקרו הוא בחו"ל; אך כבר כתב אל נכון בעל חזון אי"ש (לעיל הערה 74), שתירוץ זה "אינו מספיק כלל"; עיין שם. וראה ספר המפתח לרמב"ם שם (ולא ציינו לחזו"א).

101 דבר זה הוא הגורם לפגמים בתקינות הסגנון ובמלאות ההסבר בטלאים אלה, כפי שכבר הודגם לא אחת. (ראה במאמרי "ליסודי תפיסת ההלכה של הרמב"ם", שנתון המשפט העברי כ [תשנ"ה], עמ' 114, ובמצוין שם; במאמרי "כיצד אין לומדים רמב"ם?", תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 158; במאמרי דלהלן בהערה 125, עמ' 149, וכן במאמרי דלעיל בהערה 75, עמ' 2). ואף בענייננו כך הדבר: הלשון במהדורה קמא "מצות בכור בהמה טהורה אינה נוהגת אלא בארץ, ואין מביאין בכורות מחוצה לארץ" בנוי יפה, כי הואיל והמצווה אינה נוהגת בחו"ל לפיכך אין מביאים משם בכורות (וראה להלן הערה 111). אבל במהדורה בתרא ראוי היה לנסח: מצות בכור וכו' נוהגת בארץ ובחוצה לארץ, אבל אין מביאין בכורות מחוצה לארץ. אלא שמשנה ראשונה כאמור לא זזה ממקומה; הו"ו נותר אפוא במקומו, אלא שהפך לו"ו הניגוד. תן דעתך גם ללשון מהדורה בתרא "אלא יאכל במומו", הנכפל תוך כדי דיבור: הזרות נובעת מן התיקון.

102 הדברים עתיקים, וראה, לדוגמאות בעלמא, במאמרי "לדרכי פתרונן של סתירות במשנה תורה

בבכור חו"ל, ומתוך כך העמיד הרמב"ם הלכה זו בבכור ארץ ישראל שיצא לחו"ל; ואף לאחר שחזר בו וקבע שיש קדושה אף בבכור חו"ל, הרי בענייננו נותר הנוסח המקורי על מכוננו: הדין הרי דין אמת, אלא שמעתה הוא נכון לא רק כשיצא לחו"ל אלא אף כשמעיקרא שם היה.

מכל מקום נמצינו למדים מכאן, מה הייתה דרכו של הרמב"ם בשיטתו הראשונה בהיתקלו במקורות תלמודיים המקיימים דיני בכורות בחו"ל: הללו הועמדו על ידיו באוקימתא, שאין מדובר אלא בבכור ארץ ישראל שהגיע לבבל. יש אפוא להניח שזו הייתה דרכו – בצירוף אוקימתות נוספות שהעמיד עליהן ר"א מן ההר – לפרנס את המעשים המספרים על ניהוג בכורות בבבל.

ברם הואיל ואין ספק שאוקימתות אלה למעשים שבתלמוד מאולצות ודחוקות לא מעט, עדיין שיטת הרמב"ם מוקשית ביותר. כי מהו שאילץ את הרמב"ם לדחות בדוחק את המסקנה הפשוטה העולה מן התלמוד, שאמנם יש קדושה בבכור חו"ל? מה מנעו מן הפרשנות הנקוטה בידי שאר הראשונים, שאף כי שלל ר' עקיבא את הקרבתו של בכור חו"ל, הרי עצם קדושתו במקומה עומדת? ר"א מן ההר קובע שהרמב"ם יצא מפשרו של ההיקש בין בכור למעשר דגן, המלמד שבבכור חו"ל אין כלל קדושה – ממש כמעשר דגן. ברם, אף שההיקש אכן מתפרש כן בנקל, הרי מכל המעשים בתלמוד כפשוטם עולה ההפך; שכן העמדת ההיקש כפשרו יוצא אפוא בהפסד העמדת המעשים בדוחק גדול. ואילו המפרש את המעשים כפשרו אין לו קושי גדול לצמצם את ההיקש לשלילת ההקרבה בלבד. נקודת המוצא שלרמב"ם, שבה נשתנה משאר הראשונים, עודה טעונה אפוא גילוי.

ז. למקור שיטתו הראשונה שלרמב"ם: שיטת ר' ישמעאל לפי פירוש המשנה

להבנת שיטתו הראשונה שלרמב"ם דומה שיש לעיין מחדש במשנת תמורה ג, ה ובפירושו שלרמב"ם למשנה זו. המשנה (שהובאה לעיל סעיף א) קבעה, שבניגוד לשאר קדשים בכור ומעשר אינם באים מחו"ל לארץ, אך "אם באו תמימין יקרבו, ואם בעלי מומין יאכלו במומן לבעלים. אמר ר' שמעון: מה הטעם? שהבכור והמעשר יש להם פרנסה במקומן, ושאר כל הקדשים, אע"פ שנולד להם מום, הרי אלו בקדשתן". הפירוש הרווח הוא, שהמשפט במשנה "ואם בעלי מומין יאכלו במומן לבעלים" אינו עניין למקרה המתואר במשנה דווקא, היינו בכור חו"ל שהגיע ארצה; שהרי זהו דינו

לרמב"ם, סיני קיב (תשנ"ג), עמ' נח-סז, ובמאמרי "לגלגוליה של שיטת הרמב"ם על שביעית בזמן הזה", אסופות ח (תשנ"ד), עמ' קפג והערה 57.

של כל בכור בעל מום – בין בחו"ל ובין בארץ. נמצא שמשנה יתרה היא, ולא באה אלא אגב דין בכור תם.¹⁰³ אבל הרמב"ם בפירושו כתב כך (מהדורת ר"י קאפח):

אמר יתעלה "ואכלת לפני ד' אלהיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך ובכורות בקרך" – ממקום שאתה מעלה מעשר דגן אתה מעלה בכור, ממקום שאין אתה מעלה מעשר דגן אין אתה מעלה בכור. וכבר בארנו שמעשר בהמה איתקוש למעשר דגן. היוצא מזה שמעשר ובכור באין מהארץ, ואם הביאן מחוצה לארץ – אם היו תמימים יקרבו, ואם היו בעלי מומין יאכלו במומן כמו אילו היו מארץ ישראל, כיון שהביאן. וזהו דעת ר' ישמעאל, והוא דחוי לפי שאין מקבלין בכור מחוצה לארץ כלל.¹⁰⁴

תחילה עולה מכאן, כי לדעת הרמב"ם היקש בכור למעשר דגן כדי לפטור בכור בחו"ל, היקשו של ר' עקיבא, מקובל גם על דעת ר' ישמעאל;¹⁰⁵ אין המחלוקת ביניהם אלא בבכור חו"ל שהובא ארצה, שלדעת ר' ישמעאל קרב ולפי ר' עקיבא אינו קרב. אך מפורש כאן הרבה למעלה מזה: לפי ביאורו של הרמב"ם הלשון "ואם בעלי מומין יאכלו במומן לבעלים" איננו משנה יתרה (שכן חל בין כשבא הבכור לארץ ובין כשנותר בחו"ל); אלא כשם שבכור חו"ל קרב רק משהובא ארצה, כך קביעת המשנה שבעל מום יאכל במומו אינה מוסבת אלא על המקרה הנדון במשנה – בכורות חו"ל שהגיעו ארצה. אלה "יאכלו במומן, כמו אילו היו מארץ ישראל, כיוון שהביאן"; אבל בכור שנותר בחו"ל איננו זקוק כלל למום כדי להיאכל.¹⁰⁶ לפירוש זה עולה שמשנה זו, אף שאמורה לשיטת ר' ישמעאל, קובעת להדיא שאין כל קדושה בבכור חו"ל כל עוד הוא נותר שם!

הרמב"ם סבור אפוא שעניין המחלוקת על בכורות חו"ל שהגיעו ארצה הוא

103 וראה דבר שאול (לעיל הערה 26), סי' נג ס"ק ב: "מיהו צ"ע אמאי נקטה מתני' האי לישנא בסיפא, דהא לא איצטריך לאשמעינן אלא שלענין הקרבה אם באו דיעבד יקרבו".

104 במהדורה בתרא הוסיף כאן הרמב"ם: "ומעשר בהמה נוהג בחוצה לארץ" (מהדורת ר"י קאפח). הרמב"ם הכריע אפוא כסתם משנה בבכורות, ולא כמדרש שהובא בגמרא שם בשם ר' עקיבא (לעיל ראש סעיף ג). וכך גם במשנה תורה: בניגוד לבכור, שבו כתב הרמב"ם שאם בא מחו"ל אינו קרב (הלכות בכורות א, ה), במעשר בהמה קבע: "ונוהג בארץ ובחוצה לארץ" (שם ו, ב) – ותו לא. וכבר עמד על כך ר"י קורקוס שם: "וכן מצאתי בפירוש המשנה דתמורה בספר מוגה", היינו במהדורה בתרא; ועיין שם. וראה לעיל הערה 48.

105 וראה לעיל ליד ציון הערה 25. על נקודה זו בפירוש המשנה כבר עמד רי"ז הלוי מברסק בחידושו לתמורה כא ע"א.

106 מצאתי שכבר רמ"א וועבר, תמורת תודה, לתמורה שם, ד"ה עוד, ירושלים תרמ"ז, עמד על פירושו זה שלרמב"ם למשנה; הוא סבור שזהו אכן משמע המשנה, ושר' שמעון בהמשך חולק על כך; ולא עמד על פירושו שלרמב"ם לדברי ר' שמעון כדלהלן, כשם שלא נתדיין בעצם משמעותה של שיטה זו.

בשאלת שינוי מעמדו של הבכור בהגיעו ארצה: ר' עקיבא סבור שדין הבכור אינו משתנה עם הגיעו ארצה, ולפיכך אף בארץ אינו קרב ואינו טעון מום לאכילתו, כדרך שהיה בהיותו בחו"ל. ואילו ר' ישמעאל סבור שמשעת בואם ארצה מתחייבים הבכורות בדיניהם "כמו אילו היו מארץ ישראל, כיוון שהביאן"; הלכך תם יקרב, ובעל מום לא יאכל אלא במומו. אבל בהיותו בחו"ל הכול מודים שאין בבכור כל קדושה!

אף מן ההמשך הרצוף ניכר בבירור, שאמנם לכך נתכוון הרמב"ם. שהרי הטעם שהטעים ר' שמעון את הדברים בהמשך המשנה נראה כסותר בבירור את פרשנותו שלרמב"ם. הלא ר' שמעון מסביר מה טעם בכור ומעשר אינם באים מחו"ל, שלא כשאר קדשים: שאר קדשים אף בעלי מום נותרים בקדושתם, וטעונים אפוא פדיון והקרבנות בארץ; נמצא שבכל עניין לא ייפטר הבעלים מן העלייה לארץ. אבל בכור ומעשר משנעשו בעלי מום אפשר לאכלם בחו"ל לפי שקדושת הקרבן שבהם פוקעת, ואינם זקוקים אפוא לעלות לארץ.¹⁰⁷ נמצא שלשיטת משנתנו בכור חו"ל הוא בקדושתו בחו"ל, ואינו נאכל אלא במומו – הֵפֵך דברי הרמב"ם! אלא שבאמת הרמב"ם הציע לדברי ר' שמעון פירוש שונה מעיקרו, ודווקא מעתה מובן יפה מניעו לכך. וזה לשונו שם (מהדורת ר"י קאפח):

ובא אחר כך ר' שמעון לבאר מאיזה טעם אם נפל מום בבכור ובמעשר אין להן פדיון ובשאר כל הקדשים יפדו; ואמר שטעם הדבר שבכור ומעשר שנפסלו אפשר ליהנות מהן כמו שהן, לפי שהן נאכלין במומן לבעלים, כלומר הבכור לכהן והמעשר לישראל, ולפיכך אינן טעונים פדיון, ושאר כל הקדשים אם לא יפדו הרי ישארו בטלים: לקרבן הרי אינן ראויין, ואסור לאכלן לפי שאין קדש יוצא בלא פדיון.¹⁰⁸

הרי שלדעת הרמב"ם דברי ר' שמעון אינם מוסבים כלל על בכור חו"ל, אלא על הבכור הקודמת במשנה – חילוק בכור ומעשר משאר קדשים לעניין פדיון; ונמצא שמעולם לא קבע ר' שמעון שבכור חו"ל נאכל שם במומו. כמעט ודאי שלא בא

107 כך פירשו המפרשים; ראה למשל המיוחס לרבנו גרשום ורש"י על אתר.
108 רמ"ד סולוביצ'יק נתקשה בהסבר זה: קביעת הרמב"ם ששאר קדשים אינם נאכלים בלא פדיון, בניגוד לבכור ומעשר, היא הרי הנחת המבוקש; שהרי זאת באנו לנמק – מה טעם שאר קדשים טעונים פדיון, שלא בבכור ומעשר!! (שיעורי רמ"ד הלוי על תמורה שם, בני ברק תשנ"ט, עמ' רטז; עיין שם). אך נראה שכוונת הרמב"ם היא שזכות אכילתם של שאר קדשים אינה אלא מכוח הקרבתם על גבי מזבח, והואיל ובעל מום אינו קרב הרי אין היתר לאכלו עד שיפדה. לא כן בכור ומעשר, שניתנו מתחילה לבעליהם לאכילה, בכור לכוהן ומעשר לבעליו; אלא שחובת הבעלים אף להקריבם. חובת הקרבה זו בטלה משנפל בהם מום, אך זכות האכילה של בעליהם – שאינה נובעת מן ההקרבה – במקומה עומדת, ואין אפוא צורך בפדיון.

פירוש זה – המסב את דברי ר' שמעון מהקשרם המדי – אלא לאפשר את פירושו של הרמב"ם באשר לבכור חו"ל.

אך כיצד נבין מעתה שיטה זו, שהבכור מתחייב בדיניו בבואו ארצה אף שבחו"ל אין בו כלל קדושה? נראה שהרמב"ם סבר כי לדעת ר' ישמעאל דיני הבכור אינם נובעים מקדושה שיש בו, אלא להפך: קדושתו אינה אלא החובה לנהוג בו כדיניו.¹⁰⁹ והואיל ועניין הבכור אינו כרוך כלל בארץ, ואיננו אפוא כמצוות התלויות בארץ, הרי הפטור שנפטר בכור חו"ל אין בו אלא פטור לשעתו: בחו"ל לא חייבה תורה את דיני הבכור, והרי הוא אפוא כחולין; אבל בארץ חייב הבכור בדיניו, ומתוך כך מתקדש.¹¹⁰ אבל ר' עקיבא סבור שדיני הבכור הם תולדה של קדושתו, החלה בו מרחם; פטורו של הבכור בחו"ל משמעו אפוא שהקדושה אינה חלה בו כלל, ואם כך אף בבואו ארצה לא ישתנה דבר: קדושה שלא חלה בו בלידתו כבר אינה חלה עולמית.¹¹¹

בין שכן יש להבין את טעמו של ר' ישמעאל ובין בדרך אחרת, מכל מקום ברור מעתה מה טעם לא יכול היה הרמב"ם לקבל את השיטה שקדושת הבכור קיימת אף בחו"ל: הרי לפי פירושו למשנה אפילו ר' ישמעאל, הסבור שבבואו ארצה הבכור קרב, אף הוא מודה שבהיותו בחו"ל אין בו כל קדושה; קל וחומר ר' עקיבא, השולל הקרבת בכור חו"ל בארץ, שוודאי אינו מקיים את קדושתו בחו"ל. מנהגם של האמוראים לקיים דיני בכור בבבל אינו יכול אפוא להתיישב עם שיטת התנאים כולם, שהרי בהיותו בחו"ל פטור הבכור מכל דיניו לכל הדעות; על כורחו העמיד אפוא הרמב"ם מנהג זה באוקימתות, כגון בכור ארץ ישראל שיצא לחו"ל, כפי שמצאנו לעיל (סעיף ו).

מסתבר הדבר ביותר ששיטה זו לא מלבו חידשה הרמב"ם, וכי למרות מסורת

109 על תפיסת הרמב"ם באשר למציאות המשפטית בהלכה, שאינה ביטוי למצב ראי ואין בה אלא דיניה, ראה לפי שעה מאמרי "על המציאות המשפטית במשנת הרמב"ם", סיני צב (תשמ"ג), עמ' רכח-רלט.

110 וראה מ"י כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלים תשס"ג, עמ' 304 הערה 19. בדרך נוספת ניתן הדבר להסבר על פי דברי הנצי"ב מוולוז'ין (בחידושו "מרומי שדה" לבכורות נג ע"א), כי אע"פ שבכור חו"ל אינו מתקדש כלל מעצמו יכולים הבעלים להקדישו, והדבר תופס מדין תורה. מעתה יש לומר שהבאת הבכור ארצה זהו עניינה – הקדשת הבעלים את הבכור ממעמדו כחולין בחו"ל למעמדו המקודש בארץ ישראל.

111 פירוש זה בכוננת ר' ישמעאל אפשר שבא לידי ביטוי גם בנוסח מהדורה קמא של משנה תורה: "מצות בכור בהמה טהורה אינה נוהגת אלא בארץ, ואין מביאין בכורות מחוצה לארץ לארץ" וכו'. כבר הקשה רדב"ז בתשובותיו: "אם אמרת דאינו נוהג, פשיטא דאין מביאין, דהא אין שם בכור עליו, ונמצא מביא חולין לעזרה!" (חלק ה, לשונות הרמב"ם, סי' רג). אך לאור פירוש הרמב"ם לשיטת ר' ישמעאל היה עליו לשלול את שיטתו ולומר, שאף ההבאה לארץ לא תשנה את דין הבכור.

הגאונים היו עוד קודם הרמב"ם מקומות בחו"ל שלא נהגו בהם בדין בכור.¹¹² אם כך הדבר, אפשר שלא פירוש המשנה בדרך שהציע הרמב"ם הוא שורש השיטה, אלא השיטה הקיימת מצאה לה אחיזה בפירוש זה. בין כך ובין כך לפנינו אחת מן הסוגיות שבהן שיטת הרמב"ם במשנה תורה אינה מתבהרת, אלא מתוך שיטות לא ידועות העולות בפירושו למשנה.¹¹³

ח. לרקע חזרתו של הרמב"ם מדעתו הראשונה: בין המשנה לספרי מעתה לא יקשה להבין מה טעם חזר בו הרמב"ם והודה לכסוף שיש קדושה בבכור חו"ל. כי הואיל ודעתו הראשונה תלויה בפרשנותו למשנה, כאילו לכולי עלמא אין קדושה בבכור חו"ל, הרי פרשנות זו צריכה בדיקה. במשנה עצמה הדברים אמנם ניתנים להיאמר, אך לא כן במקבילתה שבספרי. שכן שנינו בספרי לדברים, פסקה עז (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 142-143):

"רק קדשך אשר יהיו לך ונדרריך תשא ובאת אל המקום" - במה הכתוב מדבר? אם בקדשי הארץ כבר אמור, הא אינו מדבר אלא בקדשי חוצה לארץ [...] יכול אף בכור ומעשר? ת"ל "נדרריך" - קדשים שהם באים בנדר ובנדבה, יצאו בכור ומעשר שאינם באים בנדר ובנדבה. יכול שאני מוציא חטאת ואשם? ת"ל "קדשך". מי לחשך להביא את חטאת ואשם ולהוציא את בכור ומעשר? אחר שריבה הכתוב מיעט, מביא אני חטאת ואשם שאין להם פרנסה אלא במקומם, ומוציא אני בכור ומעשר שיכולים להתפרנס בכל מקום.

112 כך עולה גם מדברי תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 202, 207, אף שלא הצביע על מקור מבורר לכך (לדבריו באשר לעמדת הגאונים והרי"ף ראה לעיל, סוף סעיף ג). ר' אברהם ב"ר נחמיה, השואל את הר"ן (לעיל הערה 42), העיד: "בכל הארץ הזאת אין מפרישין בכור בהמה, ואומרים בשם הגאון הר"ם במז"ל". כלום מנהג זה נולד רק בעקבי הרמב"ם, או שמא המנהג קדום, אלא שמצאו לו סמך אצל הרמב"ם? דומה שלשון אחרון עיקר. הרמב"ן בהלכות בכורות, סוף פרק ה, אמנם כתב: "והכי סבירא לן לרבוותא ועבדי בה עובדא, למיתב בוכרי לכהני בחו"ל האידנא"; אך מסתבר שמדובר ברבותיו הפרובנסים-צרפתים שלרמב"ן, וספק אם מסורת ספרדית היא. אף רבנו יונה מקיים מצות בכור בהמה טהורה בזמן הזה (אגרת התשובה, דרוש ב, אות מב; וראה גם שערי תשובה, ג, צ, וכן תלמיד רבנו יונה ור' מאיר ׳ן אביסרין לע"ז יג ע"א, מפי רבו), ולא הבחין בין ארץ ישראל לחו"ל; אך כבר העמיד תא-שמע על זיקתו ההדוקה של רבנו יונה לתורת צרפת-אשכנז; ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: ספר, ירושלים תשס"ד, עמ' 109-148.

113 וראה ש' ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם ז"ל, ניו יורק תש"ח, מבוא, עמ' יג: "כל מי שעמד יפה על פירושי רבינו בפירוש המשנה יודע, שנשרדו לנו בתוכו פירושים חדשים לגמרי שאין אנו מוצאים דוגמתם בשום ספר אחר, ולא מכולם חזר בו רבינו". וראה עוד, לדוגמה, במאמרי דלעיל בהערה 69, עמ' 171.

הנימוק על הפרנסה בכל מקום הוא הוא נימוקו של ר' שמעון במשנתנו;¹¹⁴ ומפורש כאן שאין מדובר בשאלת הפדיון (כפירוש הרמב"ם למשנה), אלא בהבאת הבכור מחו"ל. הרי אפוא להדיא שפרנסתם של בכור ומעשר בכל מקום נאמרה באשר לחו"ל, ונמצא שאף שם אינם נאכלים במומם.

מעתה כך מסתבר לתאר את תולדות שיטת הרמב"ם בענייננו. בכתיבה ראשונה של חיבוריו נמשך הרמב"ם אחר פירוש משנת תמורה באופן שעולה ממנה כי אין לבכור חו"ל קדושה כלולי עלמא, ולא נחלקו אלא בדינו בארץ. מסתבר אמנם שבפירוש זה הילך הרמב"ם אחר קודמיו, והוא היה כרוך אף בנוהג מעשי שלא קיים דין בכורה בחו"ל; אך לפי שעה איננו מוצאים עקבות מפורשים לפירוש זה ולמנהג זה קודם לרמב"ם. מכל מקום, לאחר כתיבה ראשונה של חיבוריו, ולאחר שמן הסתם נשאל על עמדתו מן הנוהגים קדושה בבכור חו"ל, עיין הרמב"ם מחדש בסוגיה. ואכן פירושו למשנת תמורה אינו יכול להתקיים על פי מקבילתה שבספרי; זו מלמדת שר' ישמעאל וסיעתו קבעו קדושה בבכור אף בחו"ל. מעתה אף מעשי האמוראים מתפרשים כשיטה זו, בין שהילכו בעקבי ר' ישמעאל ובין – כסברת הרמב"ם האחרונה – שבכך הודה אף ר' עקיבא: לא נחלקו תנאים אלא בהקרבה, אבל קדושה יש בבכור חו"ל לכולי עלמא.

*

סיכומם שלדברים: בספרות התנאים מחד גיסא, ובספרות הראשונים מאידך גיסא, נתקיימה מחלוקת על מעמדו של בכור בהמה טהורה בחו"ל. ניתוח המקורות ששרדו במדרש הגדול לימד כי במכילתא האבודה לדברים נשתמרה שיטת דבי ר' ישמעאל, שהחיל מצווה זו אף בחו"ל. מתוך כך נתבהר אף יסוד קביעתו של רב חסדא בבבלי, כי ר' ישמעאל ור' עקיבא חלוקים בשאלת הקרבת בכור שהגיע מחו"ל: המקור שסמך בעל הסוגיה לדברי רב חסדא אינו מלמד אלא על דעת ר' עקיבא, אבל עימותן של מסורת המכילתא עם מסורת הספרי והתוספתא אכן מלמד כרב חסדא. בספרות התנאים לא נתפרשה הבחנה בין דין ההקרבה לבין עצם קדושת הבכור בחו"ל, ואפשר אפוא כי השולל הקרבת בכור חו"ל אף אינו מקיים בו קדושה. סוגיה סתמית בבבלי אמנם מעלה הבחנה זו (באשר למעשר בהמה), אך סוגיה זו בנויה על ברייתא בבבלי, שהורכבה מצירוף שתי ברייתות מקוריות; ואף עצם עמדתה של סוגיה איננה חד-משמעית.

אף שהכרעת ההלכה במחלוקת התנאים לא נתפרשה בתלמוד, המנהג בימי

114 אלא שהמשנה הציגה את הנימוק כטעם עצמאי להבחנה, ואילו הספרי מביאו כטעם להעמיד את דרשת הריבוי לחטאת ואשם ואת דרשת המיעוט לבכור ומעשר. השווה הגהות הרש"ש למשנת תמורה שם.

האמוראים ברור משורה של מעשים המסופרים בתלמוד: בכור בהמה טהורה נהג בבבל. על רקע זה הכריעו כן אף הגאונים ורוב הראשונים. ברם במאה השתים עשרה מצינו חזרה לימי התנאים: בשלושת חיבוריו ההלכתיים קבע הרמב"ם תחילה שמצווה זו אינה נוהגת בחו"ל כלל. מיעוט ראשונים קיבלו עמדה זו, אך אלה לא ידעו שלסוף חזר בו הרמב"ם ותיקן בכל חיבוריו: אף שבכור חו"ל אינו קרב, הרי קדושתו במקומה עומדת. ר' ישמעאל בן חכמון קבע אמנם שסדר דעותיו של הרמב"ם היה הפוך, ופרופ' תא-שמע סבר כי חכם זה הכיר את תורת הרמב"ם מביתו פנימה; אך בירור יחסו של רי"ש בן חכמון לרמב"ם במכלול כתביו ששרדו העלה, שאין יסוד להניח קשר ישיר בינו לבית הרמב"ם.

הרקע לעמדתו הראשונה של הרמב"ם, המתיישבת עם התלמוד רק בדוחק, נתגלה בפירוש המשנה שלו. מוצע שם פירוש יוצא דופן לשיטת ר' ישמעאל, וממנו עולה שלכל התנאים אין קדושה בבכור חו"ל כל עיקר – כל עוד לא הגיע ארצה; ועל פי זה פסיקתו הראשונה שלרמב"ם מתחייבת בהכרח. והרי זה מן המקרים, ששיטות עלומות בפירוש המשנה הן המפתח לעמדות תמוהות במשנה תורה. ברם הפירוש האמור למשנה אינו יכול להתקיים במקבילתה שבספרי; ואפשר שהיה זה מן הגורמים לכך שלסוף שב הרמב"ם למסורת הגאונים על פי התלמוד כפשוטו.

נספח א: לתולדות שיטת רלב"ג

בפירושו לשמות יג, יא כתב רלב"ג: "והיה כי יבאך וגו' והעברת כל פטר רחם לד' – מגיד לך הכתוב שאין מצות בכור בהמה טהורה נוהגת אלא בארץ".¹¹⁵ שנה דבריו שם בשורש הרביעי של התועלת הכ"ה,¹¹⁶ ואף שילשם בפירושו לבמדבר ג, יב: "ואולם בכורות הבהמות, לפי שאין עיקרם נוהג בחוצה לארץ, לא נמנו".¹¹⁷ על יסוד שתי המובאות הראשונות קבע רמ"מ כשר שלרלב"ג אימץ את שיטתו הראשונה שלרמב"ם, ותא-שמע הילך בעקבותיו.¹¹⁸ אך שני החכמים לא העירו לדברי רלב"ג בפירושו לדברים טו, כב:

כבר ביארנו בפרשת "בא אל פרעה" שבכור בהמה טהורה אינו נוהג אלא בארץ, ולזה לא תנהג הזביחה לד' בבכור בהמה טהורה כי אם בבכורות הבאים מארץ ישראל, לא בבכורות הבאים מחוצה לארץ. ולפי שמצאנו בבכור שהוא

115 פירוש רלב"ג לשמות יג, יא, מהדורת ברנר וכהן, עמ' 170-171.

116 שם, עמ' 211: "בכור בהמה טהורה אינו נוהג אלא בארץ, שנאמר 'והיה כי יבאך ד' אל ארץ הכנעני כאשר נשבע לך וגו' והעברת כל פטר רחם וגו'".

117 פירוש רלב"ג לבמדבר ג, יב, מהדורת ברנר וכהן, עמ' 11.

118 רמ"מ כשר, לעיל הערה 32; תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 208.

ממון כהן ולא זכה בו מן המזבח, שהרי הוא אוכלו במומו בלא פדיון, למדנו מזה שבכורות חוצה לארץ הם לכהן, כי אין תלוי ענינם בארץ כי אם לזבח לד', ולזה יהיו נאכלים במומם. ולזאת הסיבה יתבאר שהבכורות נוהגין בין בארץ בין בחוצה לארץ.¹¹⁹

כאן מפורש אפוא כשיטתו האחרונה שלרמב"ם, אף שרלב"ג מפנה לדבריו שבשמות! מהדיר הפירוש לדברים מציע שרלב"ג חזר בו, ונשאר בצ"ע. ואילו במהדורת ברנר וכהן לפירוש שמות הוצע שדברי רלב"ג בדברים הם פירוש אותנטי לדבריו בשמות, ואף שם נתכוון שהמצווה אינה נוהגת בארץ רק לעניין זביחה, אבל עצם קדושת הבכור במקומה עומדת.¹²⁰ אך נוסף לכך שהדבר רחוק מפשט לשונו בשמות, הרי מפירושו האמור לבמדבר מוכח שלא כך הוא: רלב"ג הסביר שם שאף כי בכורות האדם בישראל נמנו כנגד מניין הלויים, בכורות הבהמות לא נמנו, לפי "שארין עיקרם [=בכור בהמה טהורה, שלא כפטר חמור] נוהג בחוצה לארץ". אילו סבר רלב"ג באותה שעה שקדושת בכור בהמה טהורה נוהגת גם בחו"ל (ורק ההקדשה אינה נוהגת בו), עדיין צורך היה למנות את הבכורות כדי לפדות את קדושתם. ברי אפוא שמשנה ראשונה שלרלב"ג הילכה בעקבי מהדורה קמא שלרמב"ם, לפטור בכור חו"ל מעצם מצוותו; אבל בפירושו לדברים חזר בו רלב"ג. אלא שאת דעתו החדשה הציג רלב"ג כפירוש לדעתו הראשונה, וכך נוצרו באותה פסקה עצמה שני הלשונות המנוגדים: ברישא "בכור בהמה טהורה אינו נוהג אלא בארץ", ובסיפא – "הבכורות נוהגין בין בארץ בין בחוצה לארץ". ברם כתיבת הפירוש לבמדבר נסתיימה חודש אחד בלבד קודם השלמת הפירוש לדברים;¹²¹ כלום סביר הדבר שבמהלך חודש עמוס זה גיבש רלב"ג את שיטתו החדשה? נראה אפוא קרוב להניח שלא מדעתו הגיע רלב"ג לדעתו החדשה, אלא שבמהלך הכתיבה גילה כי הרמב"ם חזר בו, והוא שגרם לניסוח המחודש. אם כך הדבר, צמידותו הידועה שלרלב"ג למשנתו שלרמב"ם זוכה כאן להארה נוספת – "חזרתו" שלרמב"ם משתקפת ב"חזרתו" שלרלב"ג. אם אמנם הגיעה מהדורה בתרא של משנה תורה לידי רלב"ג בשעת כתיבתו של פירוש דברים, נמצא שבסיום השליש הראשון של המאה הארבע עשרה כבר הגיעה לפרובנס מהדורתו השנייה של משנה תורה בענייננו, זו שעדיין לא הייתה ידועה

119 פירוש רלב"ג לדברים טו, כב, מהדורת לוי, עמ' קכח.

120 ראה מהדורת ברנר וכהן, עמ' 211 הערה 393.

121 את כתיבת פירושו לבמדבר סיים רלב"ג "בשלושה ועשרים לחודש טבת של שנת תשעים ושמונה לפרט האלף הששי" (כדבריו בסיום הפירוש, מהדורת ברנר וכהן, עמ' 457), ואילו כתיבת הפירוש לדברים נסתיימה "בכ"ג לירח שבט של שנת צ"ח לפרט האלף הששי" (לשונו בסוף הפירוש, מהדורת לוי, עמ' שנב). וכבר עמד על כך ר"ב ברנר בפתח דבר לפירוש במדבר, מהדורת ברנר וכהן, עמ' ג.

לר"א מן ההר ולר"מ המאירי בפרובנס של שלהי המאה השלוש עשרה. ואמנם בילקוט שינויי נוסחאות שבמשנה תורה, מהדורת פרנקל על אתר, כבר צוין כי גרסת מהדורה בתרא מצויה לא רק בכתבי יד מזרחיים, אלא גם בכ"י פריס 347: בקולופון של כתב היד מודיע הסופר, ר' מנוח ב"ר מרדכי, שסיים את כתיבת מחציתו השנייה של משנה תורה (ובכללה ענייננו) בשנת ה' אלפים צ"ד ברומא - ארבע שנים קודם סיום פירוש דברים בידי רלב"ג.¹²²

נספח ב: כלום פטורים לויים ממצות בכור בהמה טהורה?

בספר המצוות, סוף עשה עט המוקדש לבכור בהמה טהורה, כתב הרמב"ם: "מצוה זו אין הלויים חייבים בה."¹²³ ודבר פלא הוא, לפי שמשנה ערוכה בבכורות (ב, א) קובעת בלא מחלוקת שלויים לא נפטרו אלא מבכור אדם ופטר חמור, אבל חייבים הם בבכור בהמה טהורה; וכך פסק הרמב"ם עצמו בהלכות בכורות א, ז.

כבר נשאל על כך ר' יהושע הנגיד, בן נינו של הרמב"ם, והציע שתי תשובות:¹²⁴ (א) בראש אותה מצווה מתייחס הרמב"ם לכלל מצוות הבכור, ורק בהמשכה הוא מתמקד בבכור בהמה טהורה; יש אפוא לומר שמשפט הסיום הפוטר לויים מתייחס דווקא לשתי המצוות הנוספות (בכור אדם ופטר חמור), ולא לבכור בהמה טהורה. אך הדברים דחוקים ביותר, שהרי לבכור אדם ופטר חמור מייחד הרמב"ם את המצוות העוקבות (פ, פא), ושם היה לו לקבוע את פטור הלויים, ולא במצוותנו, שאותה ייחד לבכור בהמה טהורה. ר"י הנגיד ודאי חש בכך, ולכך הוצרך להוסיף (ב) שאי דיוק בפרטי ההלכה הוא מדרכו שלרמב"ם בספר המצוות. ברם במחקר שהקדשתי לבחינתה של תזה כוללת זו על טיבו של ספר המצוות נתברר, שהדבר איננו כן: ספר המצוות מבטא במדויק את שיטתו ההלכתית של הרמב"ם - בשעת חיבורו.¹²⁵ תא-שמע אימץ אפוא פתרון חלופי שהציעו אחרונים:¹²⁶ בנוסח כתבי היד

122 כתב יד זה נעלם מתא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 208 הערה 16, שקבע "שכל ההעקות האירופיות [...] גורסות כגרסה הישנה", והנגיד לכך כתב יד תימני משנת 1333, שגרסתו כמהדורה בתרא: כ"י פריס 347 נשלם כאמור ברומא בהפרש של שנה אחת, ואף בו מצויה גרסת מהדורה בתרא.

123 כך בכל העדים, למעט המובא להלן בהערה 129.

124 תשובות ר"י הנגיד, מהדורת רצהבי, ירושלים תשמ"ט, מקור ערכי - עמ' 107; תרגום עברי - עמ' 48.

125 ראה מאמרי "לחשיבתו ההלכתית של הרמב"ם - בין דינאמיות פנימית לשמרנות ממסדית: לטיבה של ההלכה בספר המצוות", בתוך א' רביצקי (עורך), הרמב"ם: שמרנות, מקוריות, מהפכנות, ירושלים תשס"ט, עמ' 119-153; וראה שם עמ' 123 והערה 13. וראה עוד במאמרי דלעיל בהערה 69.

126 תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות, עמ' 206. וראה לדוגמה רמ"ד פלוצקי, חמדת ישראל, קונטרס נר מצווה, פיעטרקוב תרס"ג, עשה עט; הערות ר"ח העליר לספר המצוות שם.

הערביים של ספר המצוות הבחין הרמב"ם בין קדושת בכור בחו"ל לחיוב הבאתו משם לארץ (כלעיל סעיף ד), וכתב: "בכור חו"ל לא יקרב אבל הוא קדוש להיאכל במומו [...] ומצווה זו לא יתחייבו בה הלויים". מעתה יש לומר שפטור הלויים אינו מוסב אלא לבכור בעל מום, הנזכר בסמוך, וזאת על יסוד חידושו של מהרי"ט אלגזי כי אף שלויים חייבים בבכור אין זה אלא בעצם קדושתו, אבל פטורים הם מנתינתו לכוהן.¹²⁷ זו אפוא תהא אף כוונת הרמב"ם, שעוסק בבעל מום דווקא, שאין בו אלא מצות נתינה לכהן – והלויים פטורים הימנה.

אילו כך היה הדבר, נמצא שיש להכריע בחילופי הנוסח שבספר המצוות (דלעיל ליד ציון הערה 68): דווקא בגרסת כתבי היד הערביים נזכר בעל מום, ואילו לפי גרסת הרמב"ן וסיעתו בעל מום לא נזכר כלל. לפי הגרסה האחרונה אין מקום אפוא לומר שהלויים פטורים ממצווה זו, ונמצא שהגרסה החלופית היא המקורית. ברם נוסף לכך שאין יסוד לייחס לרמב"ם את חידושו הגדול של מהרי"ט אלגזי, הרי העמדת המשפט "ומצווה זו אין הלויים חייבים בה" דווקא לעניין נתינה לכוהן דחוקה עד לאחת: נתינה זו לא נזכרה שם כל עיקר. אין אפוא בגרסת כתבי היד הערביים כדי פתרון לפרכת הדברים על הלויים, ואין זיקה בין בעיה זו לחילופי הנוסח בספר המצוות. משפט זה ("מצווה זו אין הלויים חייבים בה") במקומו שלפנינו היה מצריכנו אפוא לומר, שבספר המצוות הילך הרמב"ם בעקבי המכילתא, שלפי פשוטה אכן פוטרת את הלויים כליל אף מבכור בהמה טהורה;¹²⁸ ואילו במשנה תורה הכריע הרמב"ם כמשנה. ברם בסוף מצווה פא, מצות פטר חמור, כתב הרמב"ם: "והיא גם כן אין הלויים חייבים בה"; ובסוף מצווה פ שבתווח, מצות בכור אדם, לא כתב על הלויים דבר. מתוך כך, כנראה, יש מעדי הנוסח – של המקור הערבי ושל תרגומי ימי הביניים – ש"תיקנו" בסוף מצווה פא: "והיא גם כן אין הנשים חייבות בה";¹²⁹ שהרי פטור הנשים מוזכר בסוף מצווה פ. אך אין ספק שזו איננה הגרסה המקורית, שכן פטור לנשים במצות פטר חמור לא נזכר בשום מקום בספרות חז"ל.¹³⁰ והואיל

127 בפירושו להלכות בכורות שלרמב"ן, פרק א אות א (דפוס וילנא ב ע"א).

128 מכילתא, מסכתא דפסחא פרשה טז, מהדורת הורוביץ ורבין, עמ' 58, ומקבילה בספרי לבמדבר, פסקה קיח, מהדורת כהנא עמ' 352. וראה במאמרי "שילוח עבדים והקדשת בכור", מגדים ד (תשמ"ח), עמ' 18 הערה 29. וראה עתה מ"י כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, ירושלם תשע"ה, עמ' 906-907. ואמנם מכאן העלה מהרי"ט אלגזי את חידושו, המבקש ליצור הרמוניזציה בין משנתנו למכילתא. על זיקתו הצמודה של ספר המצוות למדרשי ההלכה דווקא ראה למשל מאמרי "כיצד אין לומדים רמב"ם" (לעיל הערה 101), עמ' 160 והערה 64.

129 ראה הערות ר"ח העליר על אתר, הערה 3. ויש להוסיף שבספר מצוה לר"ד הכוכבי עניין הנשים עולה בסוף מצות בכור בהמה טהורה: "וזאת המצווה לא תתחייב לנשים" (לעיל הערה 69). אין צריך לומר שאין זו גרסה מקורית, אלא שאף "תיקון" זה הושפע מסיום מצווה פ, העוסק בחיוב הנשים. סיום זה הביא אפוא לידי "תיקונים" הן בסיום מצווה עט והן בסיום מצווה פא.

130 אף כי יש מן האחרונים שביקשו לחדשו מדעתם; ראה ציוניו של ר"ח העליר שם.

ואין שיטה שהלויים פטורים מבכור בהמה טהורה וחייבים בבכור אדם, הרי הלשון בסוף מצווה פא, "והיא גם כן אין הלויים חייבים בה", מוכיח את הגהת בעל מעין החכמה על אתר: פטור הלויים האמור בסוף מצווה עט שייך לאמתו שלדבר לסוף מצווה פ, ועל כך מוסבת אפוא יפה ההערה שבסוף מצווה פא.¹³¹

131 ואם כך הדבר, נמצינו למדים שזו טעות קדומה, שכבר עמדה בטופס ספר המצוות שלפני ר"י הנגיד. על טופס זה ראה במאמרי "ליסודי תפיסת ההלכה" (לעיל הערה 101), עמ' 144 והערה 131.

Meir Benayahu Memorial Volume

VOLUME I

Studies in Talmud, Halakhah, Custom,
and Jewish History

EDITORS

*Moshe Bar-Asher, Yehuda Liebes,
Moshe Assis, and Yosef Kaplan*

CARMEL • JERUSALEM

המרכז לחקר התפוצות
ע"ש גולדשטיין-גורן
GOLDSTEIN-GOREN
DIASPORA RESEARCH
CENTER

JERUSALEM 2019

ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו

חלק ראשון
חקרי תלמוד, הלכה ומנהג
תולדות עם ישראל

עורכים
משה בר-אשר, יהודה ליבס,
משה עסיס ויוסף קפלן

כרמל • ירושלים

המרכז לחקר התפוצות
ע"ש גולדשטיין-גורן
GOLDSTEIN-GOREN
DIASPORA RESEARCH
CENTER

ירושלים תשע"ט